

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ

SUSTAVNA ISTRAŽIVANJA U LUDBREGU OD 1968—1979. GOD.*

UDK 902.2/3 (947.13)

Izvorni znanstveni rad

Obradeni su rezultati prvih sustavnih istraživanja u Ludbregu od 1968—1979. god., koja su pokazala da se radi o urbaniziranom i utvrđenom naselju na itinererskom putu od Poetovija prema Mursi. Nastalo je već u 1. st. n. e. ali je jači zamah u izgradnji započeo tek u prvim dec. 2. st. kad je radi svog položaja u dravskoj dolini i na rječnom prijelazu bilo opasano bedemima.

Nalazi javne i stambene arhitekture 1—4. st., mada dosta fragmentarne, pokazuju da je antički Ludbreg bio vrlo gusto naseljen, a bogati popratni arheološki materijal svjedoči o višem standardu života i društveno-ekonomskog razvoja. U ranom razdoblju Velike seobe naroda naselje je prestalo funkcionirati.

Stari nalazi i novi rezultati istraživanja potkrijepuju pretpostavku da je na mjestu današnjeg Ludbrega bila itinerarska postaja Iovia-Botivo.

Nakon višegodišnjih anketiranja i rekognosciranja¹ na području Ludbrega i šire okolice, započeta su 1968. godine sustavna sondiranja i iskopavanja na njegovu užem arealu². Naime, zapaženo je, da se u sadašnjem rasteru naselja ističe

* Ovaj rad prvotno mnogo opsežniji i bogatije ilustriran morao je biti smanjen zbog ograničenih mogućnosti tiskanja.

¹ Ekipa Arheološkog muzeja u Zagrebu (M. Gorenc, B. Vikić i V. Damevski) u suradnji s Gradskim muzejom u Varaždinu (Ž. Tomičić) i uz svesrdnu pomoć nastavnice iz Ludbrega M. Winter u nekoliko je navrata (1965-1967) obilazila uže i šire područje Ludbrega anketirajući i ubicirajući, te je sakupila vrlo mnogo starih i novijih podataka o arheološkim nalazima. Ovom prili-

kom zahvaljujemo se Mariji Winter, dobrom poznavaoцу Ludbreškog kraja i njegove povijesti, na dugogodišnjoj suradnji i pomoći.

² Sistematskim sondiranjem rukovodili su M. Gorenc i B. Vikić, a arhitektonsku i tehničku dokumentaciju izradili su A. Faber (do 1973), I. Šarić i B. Vikić (1975-1979). Sondiranja su financirana od strane Općine Ludbreg, a sufinancirali su RSIZ za znanstveni rad i Arheološki muzej u Zagrebu.

pačetvorinasti tlocrt njegove južne jezgre, koji gledan s visine tj. s tornja crkve i na katastarskoj karti, podsjeća na raster rimskog logora, odnosno grada. Ovaj južni kompleks omeđuje crkva sa župnim dvorom, južni dio Trga žrtava fašizma, Preradovićeve ulice, zakretište rijeke Bednje do mosta, te ulice A. Blažića, Kalnička i VI. Nazora sve do župnog dvora.

Prilikom obrade okućnica, vrtova i povrtnjaka, već se od sredine 19. st. naovamo, nailazilo na ostatke rimskih zidova, arhitektonskih elemenata, na građevni grup i različiti arheološki materijal — kamene spomenike, keramiku, staklene i metalne predmete, novac i dr.³ U njegovu istočnom i jugoistočnom dijelu, u Preradovićevoj ul. i Ul. A. Blažića, otkriveni su u podrumima i dvorištima obitelji Sova, Grabušnik i Petrović, veliki i vrlo masivni zidovi⁴, koji su vjerojatno ostaci perimetralnog zida što je zatvarao istočnu liniju rimskog naselja prema Bednji. Isto je tako zapažen u podrumu hotela »Putnik« vrlo čvrsti i dobro sačuvani antički zid.

Radi svega navedenog pristupilo se sustavnom ispitivanju ovog južnog dijela Ludbrega, a zbog konkretne situacije na terenu, koji je pretežno u privatnom posjedu, nije se moglo iskopavati na većim površinama, izuzev u jednom slučaju, nego samo planski sondirati. Na taj način dobiveno je vrlo mnogo dijelova arhitekture i nasebinskih elemenata kao i mnoštvo popratnog arheološkog materijala, a posebno važnih znanstvenih podataka o ovom dosad posve neistraženom rimskom naselju, za kojeg se pretpostavlja da je Iovia-Botivo iz antičkih itinerara i literature⁵.

Planska sondiranja odvijala su se 1968, 1969, 1971, 1973, 1976 i 1978, a 1973 bila su paralelno vođena i sistematska istraživanja antičkih terma. Na zahtjev Općine Ludbreg izvršena su zaštitna i kontrolna sondiranja izvan južne jezgre naselja 1975. i 1979. god.«

TOK I KARAKTER ISTRAŽIVANJA

Sondiranje u 1968. god.

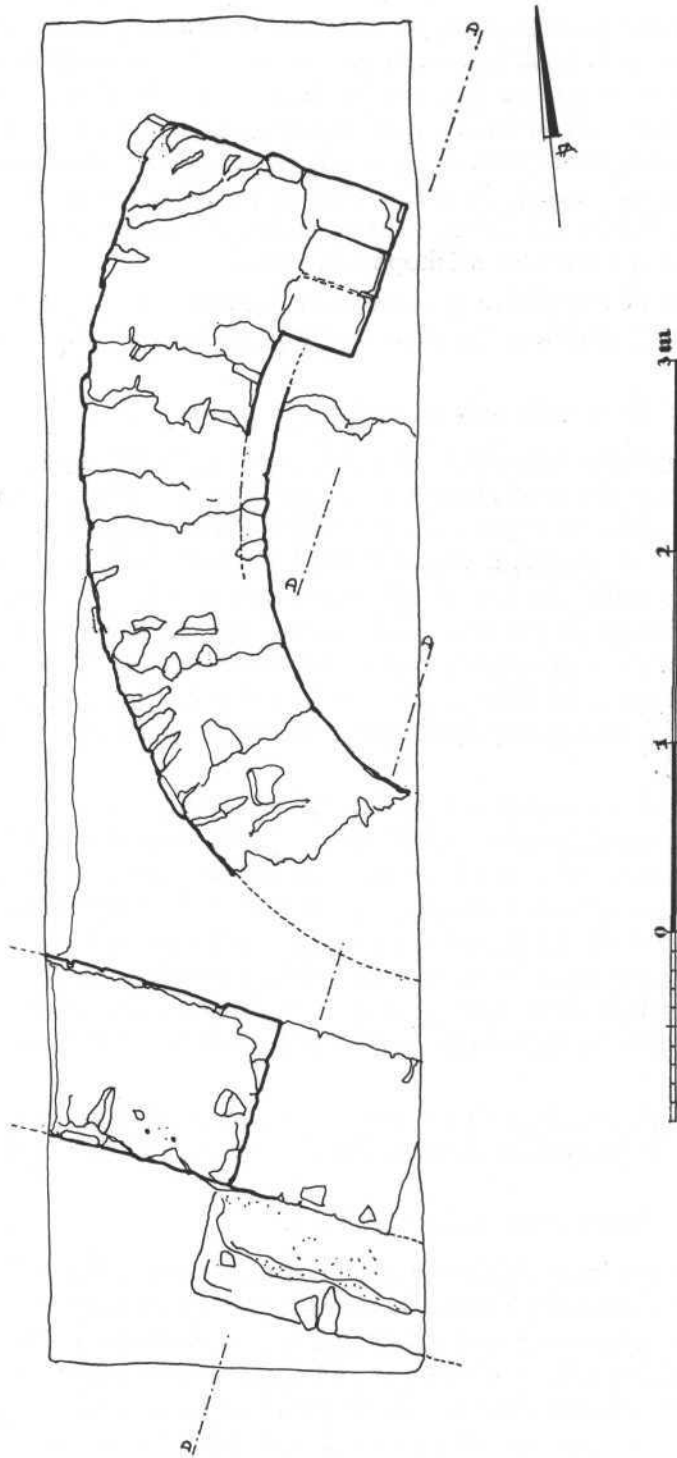
Prve istražne sonde locirane su u odnosu na već spomenuti perimetralni zid otkriven 1966. god., i to u stražnjem vrtu kuće br. 4 u Preradovićevoj ulici (vlasnik D. Bobnarić).

³ M. Fulir iz Varaždina također je topografski istraživao ovo područje i registrirao je sve starije nalaze od sred. 19. st. naovamo u svom radu »Topografska istraživanja rimskih cesta na varaždinskom i međimurskom području (1960-1967), karta 2 (1-14), Rasprave SAZU, VI, Ljubljana 1969.

⁴ Ž. Tomičić je, nakon rekognosciranja, 1966. god. izvršio probno sondiranje u jugoistočnom dijelu Ludbrega, a rezultate objelodanio u Arheološkom pregledu 8, Beograd 1966., p. 117-119.

⁵ It. Ant. 129,5 (Iovia); It. Hier. 561,3 (civitas Iovia), Tab. Peut. (Botivo), Geogr. Rav. 215,17 (Botivo). A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Diss. Pann. I, 5, 1936, karta Pannonia Romana p. 63.

⁶ Preliminarne terenske izvještaje o istraživanjima dali M. Gorenc i B. Vikić, zajedno ili posebno u Arheološkim pregledima br.: 10 (1968), 11 (1969), 13 (1971), 15 (1973), 17 (1975), 18 (1976), 20 (1978) i 21 (1979).

Slika 1.

Sonda 1/68 (smjer istok-zapad, vel. 4 m X 2 m)

Već u drugom otkopanom sloju, pored recentnog materijala, otkriveni su ulomci rimskih opeka, a slojevi od 0,40—1 m bili su ispunjeni velikom količinom antičkog građevnog gruha s mnogo fragmenata tegula, seskvipedalne opeke, tubula i žljebnjaka, te kvadratičnih hipokaustičnih opeka, grumenova vezivne žbuke, kamenova i većeg broja ulomaka keramike, pretežno sive i grublje domaće. Na 1,20 m, u (zapadnom dijelu sonde uočen je deblji sloj paljevine u kojem je bilo ulomaka glatke sigilate. Na dubini od 1,40 m ušlo se u sloj pjeskovite ilovače bez ikakvog priloga, a na 1,60 m prestalo se s iskopom u sondi.

Situacija u sondi signalizira prisustvo ili blizinu jednog građevnog objekta, bogatije opremljenog (dijelovi hipokausta) koji je jako oštećen.

Sonda 2/68 (smjer sjever-jug, vel. 6 m X 2 m).

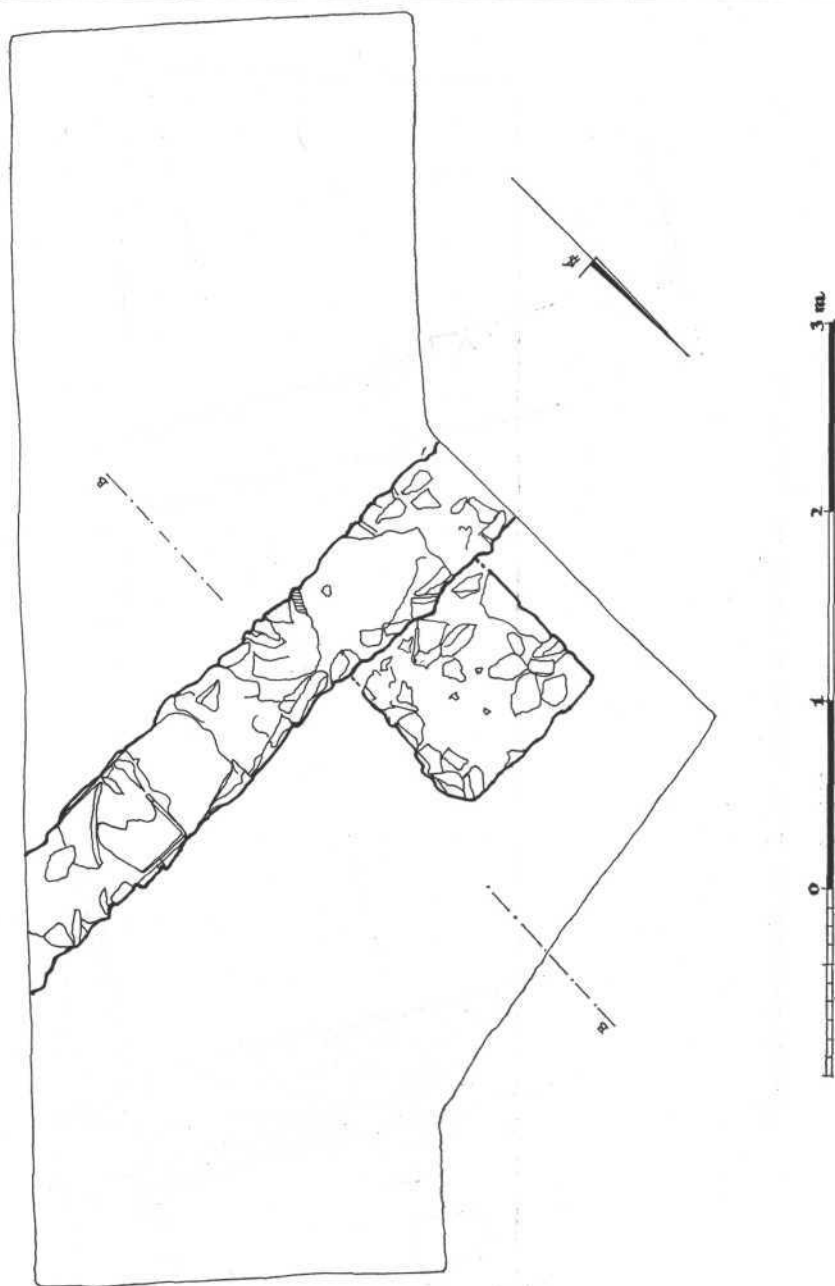
U trećem otkopnom sloju oslobođen je u jugozapadnom dijelu sonde masivni antički zid, smjera istok-zapad, dužine 1 m, a na dub. od 0,80 m, u sjevernom dijelu sonde, drugi zid, odnosno ugao neke građevine. Zidovi su građeni od duguljastih kamenova s proredima opeka, a vezivna žbuka je dosta krupnog agregata. Visina im je 0,70 m. Južno ležeći zid ima široki prag (raspon 1,10 m; šir. 0,97 m) i stepenicu dužine 1,20 m koja je građena od kamena i opeke. Sa sjeverne strane praga sačuvan je na dub. od 1 m solidan pod tarac, ružičaste boje radi primjese većih čestica drobljene opeke. Na 1,50 m otkriven je još jedan pod, bijelo žbukan, kvalitetnije fature. Objekt kojem pripada prag ima smjer pružanja istok-zapad, izvan linije sonde (si. 1).

U dubljim slojevima oslobođen je dio velike apsida (raspon 3,80 m) od koje je sačuvana sjeverozapadna peta šir. 1,40 m. Donji rub luka apsida leži na dub. od 2 m. Apsida je građena od pločastih kamenova na redove, a peta je izvedena u seskvipedalnoj opeki (T. 1:1). Vezivna žbuka je guste fature i sitnog agregata. Struktura i tekstura apsida je puno kvalitetnija od one gornjih zidova, te se radi o rimskoj arhitekturi starijeg i mlađeg horizonta, različitog položaja i namjene. Nalazi keramike također potvrđuju dvije faze gradnje na tom području, jednu raniju (fragment sigilate) i jednu kasnoantičku (svjetlija i tamnija siva keramika kasnocarskog obilježja).

Kako pravac oba gornja zida ide prema zapadu, nastojalo se pratiti njihovo pružanje iskopom dviju sondi u dvorištu hotela »Putnik« (3/68 i 5/68).

Sonda 3/68 (smjer istok-zapad, vel. 6 m X 2 m).

Iskolčena je u istočnom dijelu srednjeg pojasa dvorišta. Nakon slojeva recentnog nasipa s nešto ulomaka rimske keramike, na 1,20 m došlo se do masivnog rimskog zida, smjera sjeverozapad-jugoistok, koji je sačuvan u dužini od 2,60 m. Širok je 0,60 m, a visina 0,60 m. Građen je od poluobrađenih kamenova pješčenjaka, donekle slaganih na redove i poravnanih pločastim kamenovima. Sa sjeverne strane nalazi se pilastar, šir. 1 m, oštećen u gornjim partijama (T. 1 : 2 i si. 2). Prilikom čišćenja pilastra otkrivena je fragmentirana narukvica od zelenkaste staklene paste,

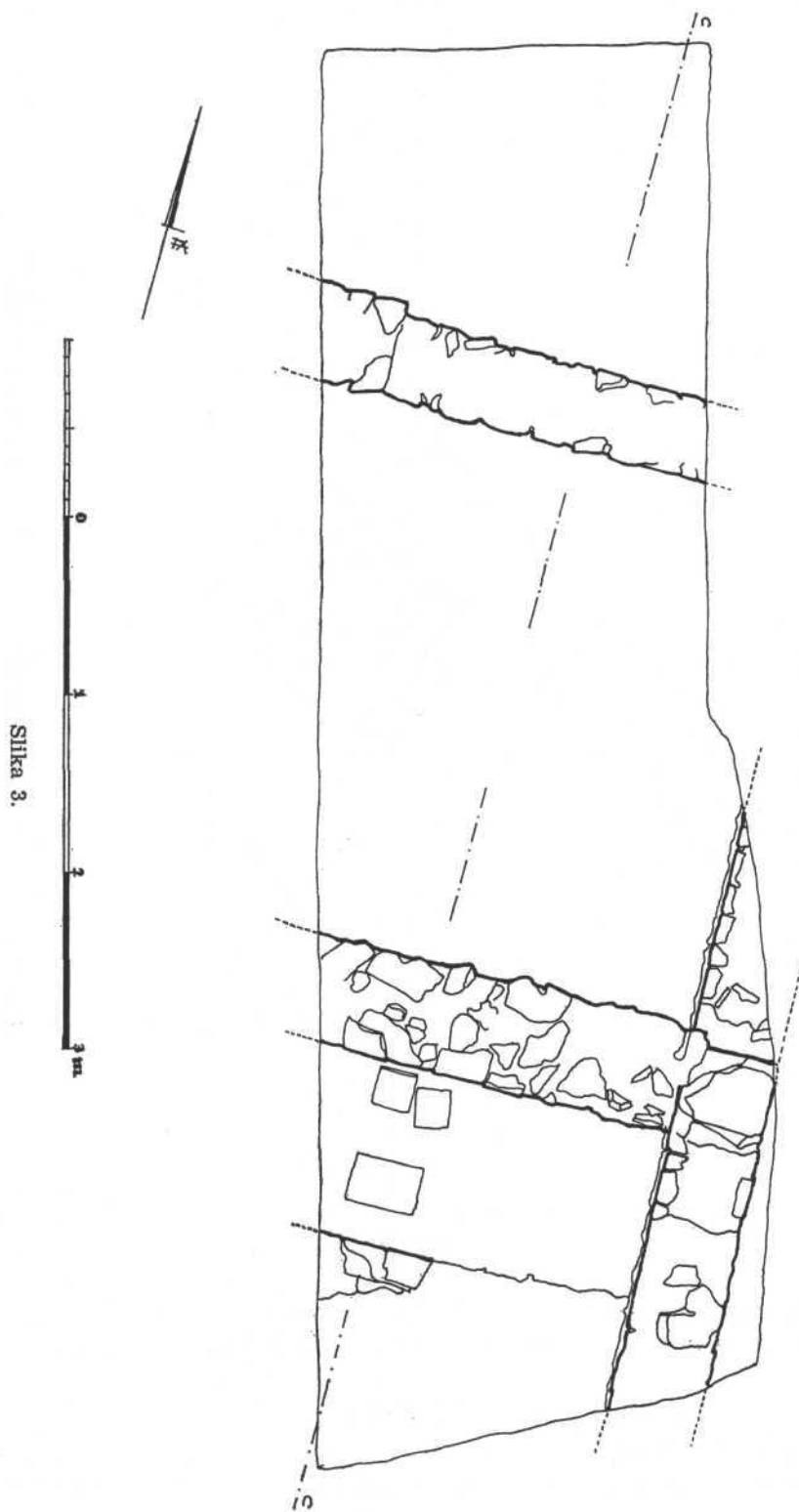

Slika 2.

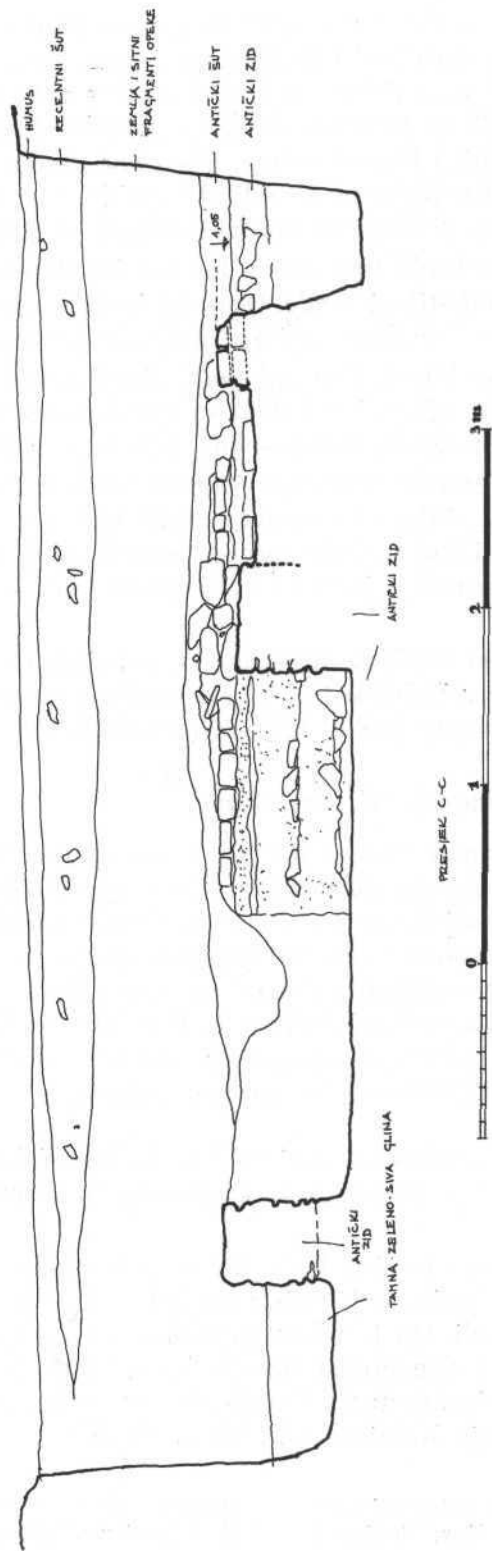
dio veće posude grube fature, te nekoliko ulomaka sivih posuda. Na 1,80 m prestalo se s iskopom jer je žućkasta pjeskovita ilovača bila posve sterilna.

Sonda 5/68 (smjer sjever-jug, vel. 6mX2m).

Locirana je 5 m istočnije od sonde 3/68, te su joj slojevi do dub. od 1,10 m bili vrlo sličnog karaktera, U toku rada produžena je prema jugu za 2 m.

Slika 3.

Slika 4.

Na **1,10 m** pojavila su se dva paralelna zida, pravca istok-zapad s malim otklonom, koji su oslobođeni u dužini od 1,80. Razmak među njima je 3 m. Sjeverni zid je širok 0,60 m, južni 0,75 m, a visina im je 0,65 m. Oba zida su različito građena. Južno ležeći je kvalitetniji, te je zidan od većih poluobrađenih kamenova, među kojima je manji lomljenjak i krupni obluci, a vezivna žbuka sadrži sitni pijesak uz nešto manjih kamenčića. Sjeverni je zid od manjih poluobrađenih kamenova, koso položenih, a bjelkasta žbuka ima mješani agregat srednje veličine.

Južni zid na istočnom kraju ima sraz s još jednim zidom, koji nakon dužine od 1,25 m nestaje u istočnoj stijeni sonde. Ovaj zid je dublje temeljen od dva prethodna, solidnije je građen, ima finu vanjsku žbuku, te je nešto stariji (si. 3 i 4).

U slojevima oko zidova bilo je dosta ulomaka sive keramike s profilima kasnocarskog razdoblja, a među njima i nekoliko sa smeđastozelenom olovnom glazurinom, te veći broj željeznih čavala, jedna spona, nož i dio potkove.

Ostaci zidova u obje sonde pripadaju jednom velikom javnom objektu koji je imao dvije faze gradnje. Zid s pilastrom iz sonde 3/68, ako se spoji s odgovarajućim zidom u sondi 5/68 i kad se doda razmak između sondi od 5 m, iznosi preko **10 m** dužine. Vjerojatno se radi o jednoj javnoj zgradi koja je mogla biti horreum (žitnica).

Iste godine, na temelju nekih ranijih indicija, pokušalo se ući u trag zapadnog bedemskog sistema, pa je u Kalničkoj ul.⁷, koja predstavlja najzapadniji dio stare jezgre naselja, iskolčena sonda 4/68, u najjužnijem dijelu dvorišta kuće br. 7.

Sonda 4/68 (smjer istok-zapad, vel. 6mX2m).

TJ istočnom dijelu sonde već se na 10 cm ispod površine zemlje došlo do gornjeg ruba masivnog rimskog zida, smjera sjever-jug, koji je išao cijelom širinom sonde od 2 m i nastavljalno se u oba smjera izvan njezinih stijena. Građen je od većih duguljastih kamenova i manjih kubičnih, pretežno u gornjem dijelu, te je za njega djelomice upotrebljen materijal starijih zidova, jer je na pojedinim blokovima sačuvana starija vezivna žbuka vrlo fine fature. Inače je vezivna žbuka ovog zida obilovala krupnijim agregatom. Na dva mjesta zid je poravnat debljim slojem sivkastobijele žbuke (svaki 5 cm debeo). Visina mu je 0,80 m (T. 5:4).

Po svojoj strukturi i masivnosti ovaj zid ima bedemski karakter, a po popratnom materijalu u slojevima pripadao je kasnocarskom zapadnom obrambenom pojasu (si. 5).

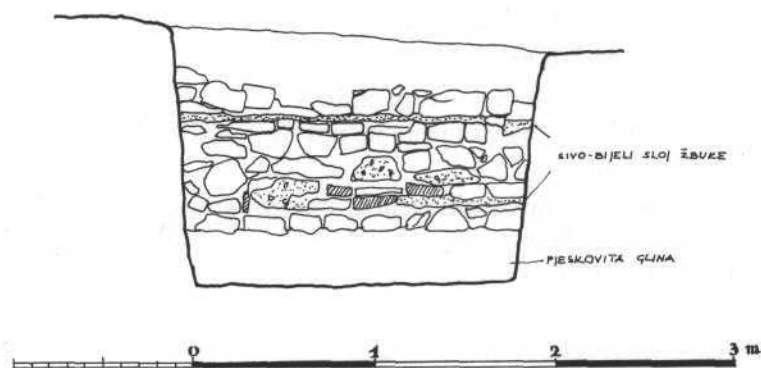
U vrijeme rada ekipe, vlasnica kuće Katarina Kos obrađivala je povrtnjak s prednje (južne) strane kuće, te je naišla na jedan zid smjera sjever-jug, slične strukture kao i zid u sondi. On je tekao paralelno s novootkrivenim bedemskim zidom na razmaku od cca 6 m prema zapadu, pa se može pretpostaviti da je zapadni bedemski sistem bio dvostruk. Kasnije će ova pretpostavka biti potvrđena novim nalazom na križanju Kalničke ul. i Ul. A. Blažića.

⁷ M. Fulir navodi da su u Kalničkoj ulici od br. 17 (vlasnici Panić, Kos, Vadjun i

Molnar) otkriveni temelji zidova, oveće cigle i kosti. o.c. karta 2, toč. 3.

U toku daljnjih radova u sondi 4, otkriveno je u slojevima do 1,60 m dosta građevnog materijala i veći broj ulomaka kasnocarske sive i ocaklene keramike (od lonaca, tanjura, grubljih posuda za hranu), te od traonika sa smeđom i zelenom olovnom glazurom. Na dub. od 1,60 m—1,80m nađeno je nekoliko fragmenta crveno i smeđe obojanih posuda, mramoriziranih, te grafitiranih i glačanih, koje pripadaju proizvodnji 2. i 3. st. carstva. Na 1,90 m prestalo se s iskopom u sondi jer su slojevi žučkaste pjeskovite ilovače bili sterilni.

Slika 5.

Sonda 6/68 (smjer sjever-jug, vel. 6 mX2 m).

Locirana je u stražnjem dijelu dvorišta kuće br. 10 u Ul. A. Blažića (vlasnik I. Havaić)⁸, na visokoj obali Bednje, a jugoistočno od sonde 4/68. Njezina sjeverna polovica po nivou je mnogo viša od južnog njezinog dijela.

Slojevi do 1,20 m dubine sadržavali su nasip u kojem je pored recentnog bilo i rimskog materijala (ulomci opeke raznih vrsta, keramike i zidnih slikarija crvene i narančaste boje s uskim crvenim trakama). Sav ovaj antički materijal došao je vjerojatno s nekog drugog mjesta prilikom nasipavanja i niveliranja bednjanske obale. U toku daljnjih radova u ovoj sondi sve se više gubio recentni materijal a prevladavao antički građevni gruh od manjih kamenova, ulomaka opeke, grumenova vezivne žbuke i s pokojim fragmentom sive i crvene keramike. Na 2,40 m došlo se do masivnog zida pravca sjeveroistok-jugozapad koji je oslobođen po cijeloj širini sonde od 2 m, ali je prelazio njezine granice. Zid je bio vrlo masivan i kompaktan po građi, te se teško mogla odrediti njegova tekstura. Kako nije u tom dijelu dvorišta bilo prostora za proširenje sonde, iskolčena je kontrolna sonda 6/68 tri metra **južnije**.

⁸ Isti autor spominje slučajne nalaze u Ul. A. Blažića 10. i to: velike cigle, novac,

ulomke sigilate s ukrasom, sive, crne i grublje domaće keramike. Karta 2, toč. 2-

Sonda 8/68 (smjer istok-zapad, vel. 6 mX2 m).

S obzirom da je u tom dijelu jako snižen teren, već na dub. od 25 cm došlo do vrlo masivnog zida, širine 3,60 m, koji je građen od velikih nepravilnih pritesanih blokova i pločastih kamenova, te od većih i manjih komada lomljenog i poluobrađenog kamena, okomito i koso zabodenih u debele slojeve vezivne žbuke bjelkastožučkaste boje s krupnijim riječnim agregatom i česticama opeke (si. 6). U slojevima do 0,60 m dubine našlo se nešto ulomaka keramike sive i crvene boje, nejednako pečene, nekoliko jako korodiranih komada željeza, te fragmente staklene posudice i staklene narukvice.

Spajanjem sonde 6/68 i 8/68 dobivena je dužina zida od 11 m.

Ovdje se svakako radi o bedemskom zidu koji je zbog blizine rijeke Bednje bio osobito solidno građen, a vjerojatno je u tom najjužnijem dijelu postojala i obrambena kula (T. 4:1).

Radi ispitivanja odnosa novootkrivenog jugozapadnog poteza bedema prema unutrašnjem prostoru antičkog naselja, iskolčena je sonda 7/68 u prednjem dijelu istog dvorišta u Ul. A. Blažića 10.

Sonda 7/68 (smjer sjeverozapad-jugoistok, vel. 6 mX2 m).

Slojevi od 0,20 — 0,60 m sadržavali su mnogo ulomaka rimske opeke i keramike izmješane s recentnim materijalom. Keramika je pretežno siva, svjetlija i tamnija, no ima i dosta primjeraka od grubljih lonaca i zdjela s metličastim ukrasom i razgrnutim rubovima, karakterističnim za kasnocarsko razdoblje. U srednjem dijelu sonde, na dub. od 0,60 m dolazi se do opločenja od seskvipedalnih opeka koje je sačuvano na površini od cca 2 m², a na 0,80 m dub. njegove podloge od nepravilno lomljenih opeka, na rasponu od 2,50 mX 1,50 m. Prilikom čišćenja ove podloge nađeno je 5 jako patiniranih kasnocarskih novčića i tri manja ulomka mramora. U blizini opločenja, otkriven je na 1 m dubine žid kanala, koji dijagonalno presjeca sondu u smjeru sjeverozapad-jugoistok i nastavlja se izvan njezinih granica. Uz ovaj kanal, pokriven seskvipedalnom opekom, nalazi se masivni zid neke zgrade, šir. 0,80 m, dužine 2,10 m, kojeg sjeverno lice leži u stijeni sonde. Zid je građen od većih i srednjih poluobrađenih kamenova, vezanih žučkastobijelom žbukom srednje velikog agregata (T. 3:3—4).

U sjevernom dijelu sonde kontrolirani su slojevi do 1,80 m dubine, koji sadrže pored sitnog građevnog gruha i dosta ulomaka sive i crne keramike, nejednako pečena (najviše dna i drške posuda), te ulomke dolija, traonika i vrčeva, koji svi pripadaju kasnoantičkoj keramičkoj produkciji.

Čini se da se ovdje radi o dijelu jednog stambenog objekta iz kasnocarskog razdoblja, koji je mogao imati dvije faze gradnje (dva nivoa popođenja).

Inicijalna istraživanja u 1968. godini dala su mnogo tragova i ostataka arhitekture iz rimskog carskog vremena, te su ukazala na gustu naseljenost najuže gradske jezgre, na raznolikost sadržaja i fortifikacijski karakter naselje, kao i na kontinuitet života i građevinske djelatnosti na tlu antičkog Ludbrega tijekom nekoliko stoljeća.

Slika 6.

Sondiranja u 1969. god.

Istraživanja u 1969. god. imala su za cilj daljnje ispitivanje najužeg antičkog areala, odnosno otkrivanje novih elemenata javnog i stambenog dijela naselja kao i njegovog bedemskog sistema.

Planski izbor i smještaj istražnih sondi bio je otežan zbog imovinsko-pravnih odnosa, nepodesnosti terena (suvremena izgradnja) ili pak radi zasađenih površina kulturama.

Kako je južni i jugozapadni potez bedema bio dosta pouzdano utvrđen, nastojalo se pratiti daljnje njegovo prostiranje u dvorištu susjedne kuće u Ul. A. Blažića 12 (sonda **IO**).⁹

Sonda 10/69 (smjer sjeverozapad-jugoistok, vel. 8 m X 2 m).

Locirana je za nekoliko desetaka metara istočno od sonde 7/68 te je trebala pokazati situaciju u odnosu na stambeni objekt u toj sondi, a ujedno pratiti nastavak otkrivenog bedema u sondama 6/68 i 8/68.

Slojevi u ovoj sondi sadržavali su debele naslage građe od urušenog rimskog zida (kamen, opeke svih vrsta, grumenovi vezivne žbuke krupnijeg agregata, komadi glatke vanjske žbuke) koji su smjerom padanja pokazivali da se radi o jednom većem devastiranom objektu, koji je ležao sa zapadne strane arhitekture u sondi 7/68. Osim destruiranih zidova, nađeno je i mnogo ulomaka keramike od dolija i vrčeva, te dio kamenog žrvnja i fragmenti staklenih posuda. Nakon što je uklonjen urušeni materijal, ušlo se na dub. od 1,80 m u sivkastosmeđi sloj ilovače, masne i kompaktne, u kojem je bilo nešto ulomaka opeke, dok je u slijedećem sloju (2 m—2,20 m) nađeno nekoliko fragmenata keramike bolje fature.

Kulturni sloj nastavlja se u dubinu, te na 2,65 m dolazilo se do prosloja paljevine (20 cm debljine) s usitnjenom bijelom žbukom i ulomcima keramike, crveno obojene i grafitirane, ranocarskog karaktera. Na 3,20 m ušlo se u sloj posve sterilne žučkaste pjeskovite ilovače.

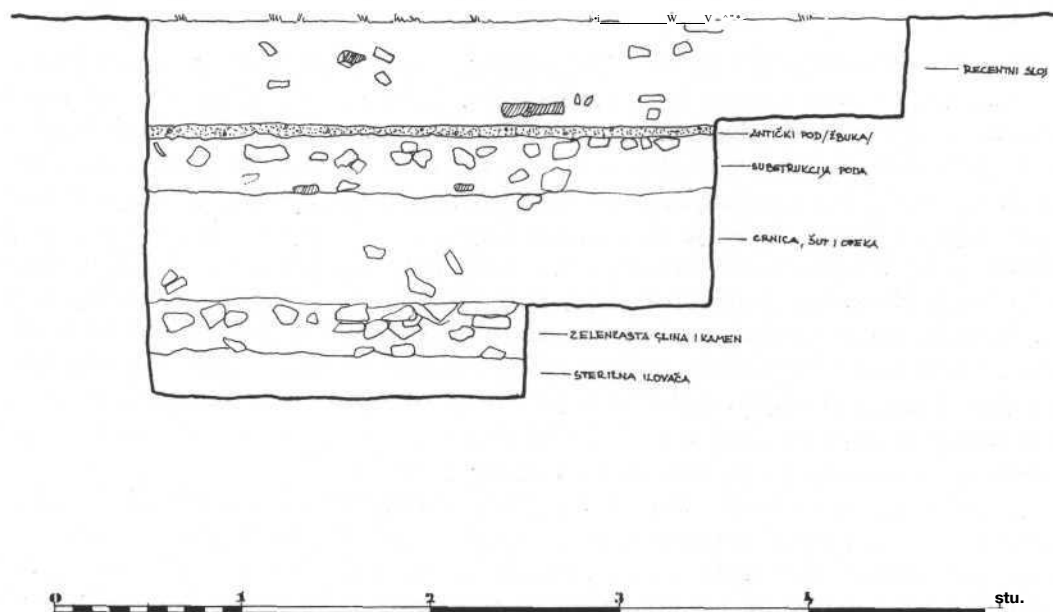
U ovoj sondi otkrivena su tri rimska kulturna horizonta — rani, srednji i kasnocarski. Ona je pokazala da je ovaj dio naselja bio jako devastiran. Očekivani nastavak bedemskog zida nije ovom sondom bio obuhvaćen.

Sa ciljem da se prati daljnje pružanje bedemskog zida iz sonde 4/68 dalje prema sjeveru, iskolčena je sonda 12/69 u najsjevernijem dijelu dvorišta u Kalničkoj br. 7 (vlasništvo I. Panića).

Sonda 12/69 (smjer istok-zapad, vel. 4 m X 1,50 m).

U ovoj sondi na dub. od 55 cm došlo se do jako debelog rimskog žbuknog poda koji je pokrivaio cijeli prostor sonde i išao preko njezinih granica. U istočnoj polovici sonde on je probijen da bi se ispitala njegova struktura i sadržaj slojeva ispod njega. Žbukani sloj poda ima debljinu 8 cm i sadrži mnogo vapna i pijeska bez agregata opeke. Na površini je glačan i svjetlosmeđe boje. Supstrukcija mu se sastojati od sloja pločastog i lomljenog kamena, ulomaka opeke i fragmenata keramike, svijetlo i tamnije sive boje, kasnocarskog karaktera. Debljina podloge iznosi 35 cm (si. 7). Ispod nivoa poda nalazio se je antički humozni sloj (1 m—1,20 m)

⁹ Prilikom kopanja podruma u dvorištu Ul. A. Blažića kbr. 12. 1933. god. otkrivene su velike rimske cigle (vlasništvo obitelji Petković). M. Fulir, karta 2, toč. 2.

Slika 7.

koji je prekrivao starije urušenje od kamena i opeke izmiješano s ulomcima mramorne breče i keramike, karakteristične za srednjocarsko razdoblje. Na 2 m dub., uz istočnu stijenu sonde došlo se do masivnog temelja za koji se ne može sa sigurnošću utvrditi funkcija, jer se sondu nije moglo proširiti u istočnom smjeru zbog velikog stabla. Ipak se može pretpostaviti da se radi o dijelu ranocarskog bedemskog zida.

Situacija u sondi 12/69 dala je dosta novih podataka, jer je debelo žbukani pod grube strukture vjerojatno pripadao kasnoantičkom fortifikacijskom objektu u nastavku bedema iz sonde 4/68, a masivni temelj ispod njega bedemu koji mu je prethodio.

U vezi s nalazima javne arhitekture u dvorištu hotela »Putnik« (sonde 3 i 5/68) i u Preradovićevoj ul. 4 (sonde 1 i 2/68), locirane su sonde 11 i 13 u stražnjem voćnjaku i povrtnjaku Z. Somodžija, koji leže između obje lokacije (Ul. Preradovićeva 24).

Sonda 11/69 (smjer sjever-jug, vel. 6 mX2 m), kasnije produžena prema sjeveru za 1 m.

Ova sonda sadržavala je do 1,20 m dubine antički građevni grup izmještan s recentnim, te ulomke rimske kermike i stakla. Na dub. od 0,60 m, otkrivena su u sjevernom dijelu sonde dva rimska zida koja čine ugao prostorije i od kojih je zid smjera istok-zapad oslobođen u dužini od 2 m. Solidno je građen od duguljastih većih blokova pješčenjaka, šir. mu je 0,75 m, a vis. 0,80 m, te ima proširenje poput sokla (20 cm). Vrlo je kvalitetno fugiran. Zid smjera sjever-jug jače je oštećen te su vidljiva samo dva najdonja reda kamena. Na dub. od 1,30 m došlo se do bijelo žbuknog poda prostorije, koji zajedno s podlogom ima debljinu 40 cm. Podloga poda sadržava naboj ilovače, pločasti kamen, nešto ulomaka opeka raznih vrsta kao i fragmente amfora, sivog kućnog posuđa i veći broj oblutaka. Daljnjim skidanjem slojeva oslobođen je temelj zida pravca istok-zapad, pa ukupno s temeljem ovaj zid ima vis. od 1,80 m. Građen je mjestimice u tehnici »opus spicatum«, a oko njega je bilo dosta tragova gorenja.

U južnom dijelu sonde slojevi su imali slični karakter, a žbukani pod je sačuvan samo u malim ostrvcima. Slojevi od 2—2,20 m još uvijek su sadržavali po koji ulomak rimske opeke i usitnjene žbuke, životinjske kosti te veliki ulomak dna jedne crvene posude i glatke sigilate ranocarskog obilježja. Na 2,40 m ušlo se u slojeve žučkaste pjeskovite ilovače bez ikakvih priloga.

Nalaz iz sonde 11/69 pokazuje da otkriveni ugao pripada jednom većem objektu koji se protezao u smjeru sjeveroistok-jugozapad i to između arhitektonskog kompleksa u dvorištu hotela »Putnik« i onog u Preradovićevoj br. 4. Situacija u sondi pokazuje dva rimska kulturna horizonta, raniji i kasnoantički.

Da bi se bolje ispitao odnos spomenutih lokacija, iskolčena je sonda 13/69 u istočnom dijelu istog povrtnjaka, na udaljenosti od kojih 30 m od sonde 11.

Sonda 13/69 (smjer sjever-jug, vel. 6 mX2 m, kasnije proširena do veličine 9 mX5 m).

Slojevi do dubine od 1 m obilovali su rimskim građevnim grupom u kojem je bilo mnoštvo ulomaka seskvipedalne i hipokaustične opeke, tegula i žljebnjaka, te nešto fragmenata od sivih stijenki posuda. Na 0,30 m dub. došlo se do oštećenog žbuknog poda, deb. 10 cm, koji je sadržavao mnogo čestica drobljene opeke, a na 0,60 m dub. do drugog poda slične frakture (rimski tarac) koji je s podlogom imao deb. od 0,40 m. U južnom dijelu sonde, na dub. od 0,50 m pojavilo se tjeme i krakovi apsidalnog objekta — bazena, a na 0,90 m njegov parapet. Bazen ima raspon od 4,5 X 3,5 m, parapet je dug 3,20 m, šir. 0,70 m, vis. 1 m a šir. sokla 0,10 m (T. 2:3). Građen je od duguljastih kamenova, slaganih na dosta pravilne redove, a u gornjem dijelu nalazi se dva reda opeka. Vezan je gustom žbukom i pažljivo

fugiran. Unutar bazena također je na dub. 0,50 m sačuvan oveći komad poda s krupnim česticama opeke. U smjeru sjevera od bazena 1 se odvaja još jedan luk koji pripada drugom apsidalnom bazenu (2), koji tada nije mogao biti ispitan (T. 2:2). Množina ulomaka tubula i kvadratičnih hipokaustičnih opeka pokazala je da je bazen 1 pripadao kaldariju rimskog kupališta. U dubljim slojevima, ispod nivoa poda u bazenu, otkriveno je nekoliko ulomaka crveno obojenih tanjura, glatke sigilate, sivog latenoidnog lonca, glačanog, te od trakastih drška vrča, koji na sebi nose karakteristike keramičke produkcije 2 st.

Kako se radilo o većem arhitektonskom kompleksu termalnog karaktera, odlučeno je, uz pristanak vlasnika parcele, da se slijedeće godine nastavi s radovima na proširenju iskopa terma, što je realizirano tek u 1971. god. jer za istraživanja u 1970. god. nisu bila osigurana financijska sredstva.

Rezultati istraživanja u 1969. god. otvorili su niz novih problema i pružili mnogo novih podataka i saznanja, ali na neke pretpostavke i pitanja nisu dala konkretne odgovore. Svakako su ponovno potvrdila neobično gustu izgradnju u središnjem dijelu južne jezgre Ludbrega, gdje su se nalazili veći kompleksi antičke arhitekture oficijelnog karaktera, relativno dobro sačuvane.

Sistemska istraživanja u 1971. god.

Iskop rimskih terma, koji je nakon iskopavanja 1969. god. ostao otvoren, proširen je u svim smjerovima (blokovi I—IV) tako da je nastao prostor veličine 15 mX 13,20 mX 7 mX 5,5 m.

U novoiskolčenim dijelovima situacija slojeva bila je vrlo slična ranijoj, tj. do dub. od 0,50 m nalazio se je građevni gruh s dosta ulomaka sive, svjetlije i tamnije kasnocarske keramike, a na dub. od 0,60 m došlo se do debelog poda-taraca, sačuvanog u većim ostrvcima. Ispod poda nađeno je mnogo tragova paljevine kao što je bio slučaj s bazenom 1. Slojevi do 1,20 m obilovali su ulomcima kasnoantičke keramike, među kojima se isticao pehar sa zelenom olovnom glazurom i pojavama gustih ureza. U sjevernoj polovici novog iskopa otkriven je jedan objekt građen od opeke, koji je sjeo na rimsku arhitekturu. Format opeke i nalaz novca Marije Terezije iz 1762 god. odredili su pripadnost građevine, koja je u toku daljnjeg rada demontirana. Nakon skidanja objekta oslobođen je bazen 2 i njegov parapet kao i spoj između oba bazena. Pokazalo se da je prilikom gradnje u 18. st. bazen 2 bio uništen gotovo do temelja, te su od gornjeg njegovog zida ostala samo dva reda kamena (cjelokupna visina 0,85 m). Njegov luk je nešto plići, a tjeme nešto šire nego kod bazena 1. Dimenzije su: 4mX3,30m. Parapet leži u nastavku parapeta bazena 1, pa zajedno imaju dužinu od 8m, šir. od 0,70 m, a visinu od 0,35 m. (T. 2 : 1) U sadržaju bazena i oko njega bilo je puno urušene građe, paljevine, nekoliko ulomaka keramike bolje fature s profilima karakterističnim za 2. st. n. e. (od dolija, crveno obojanih tanjura uvijena ruba, od grafitirane posude i trakasta drška amfore), te narukvica od zelenkaste staklene paste, nožić, veći čavao i dva patinirana novca 2. i 3. st. Ispod samog temelja bazena otkriven je srebrni novac carice Lučile, izvanredno dobro sačuvan (T.7 : 1—2).

Prilikom radova sjeverno od bazena 2 uočen je bataljak od trećeg bazena, odnosno njegova parapeta u dužini od 1 m. Daljnjim ispitivanjem konstatirano

je da je bazen 3 potpuno uklonjen, ali je dio parapeta iskorišten tako da je na njega dograđen prema zapadu jedan trijem, zasad oslobođen u dužini od 2,40 m. Širok je svega 1,40 m, te je njegov prostor opločen seskvipedalnom opekom, položenom u smjeru istok-zapad. Sačuvana su samo dva niza na površini od 1,20 m X 90 cm, koji leže malo ukoso. Ovo opločenje leži na nivou 1,50 m. Iznad njega, kako pokazuje zapadni profil trijema, nalazio se je prvotno pod-tarac debljine 12 cm.

Za vrijeme radova sa zapadne strane oba bazena oslobođena su dva zida, koja od parapeta idu prema zapadu, i to jedan u nastavku linije sjevernog luka bazena 1, a drugi od sjevernog luka bazena 2. Oni zatvaraju dva prostora od kojih južni ima širinu od 3,20 m, a sjeverni 3,80 m, dok su zasad oslobođeni u dužini od 1,60 m (si. 8).

U tom dijelu iskopa slojevi od 1,80 m—2,20 m sadržavali su mnogo tragova paljevine, životinjskih kostiju, fragmenata sive i crvene keramike (od stijenki posuda), zatim nekoliko komada jako korodiranih željeznih predmeta. Na prostoru gdje je prvotno stajao bazen 3, našlo se je jako mnogo građevnog gruha i ulomaka tubula, fragmenata sivoplavkastih posuda, dva ulomka glatke sigilate, željezni nožić, vrh strelice, veći klin, nekoliko čavala i željezni lanac. Na 2,30 m, na cijelom iskopu ušlo se u sloj žučkaste pijeskovite iovače bez priloga, pa se na 2,50 m prestalo s radovima na ovom lokalitetu.

Analizom svih otkrivenih dijelova kupališta u vrtu Somodži¹⁰, moglo se pratiti tri faze izgradnje na tom prostoru i to:

I. faza koja je prethodila izgradnji kupališta, a koja je potvrđena samo ostacima urušen ja, paljevinom i ulomcima ranocarske keramike;

II. faza kad je izgrađeno kupalište s kompozicijom od tri bazena. Prema novcu carice Lučile i nalazima keramike, ona pripada drugoj pol. 2. st. i trajala je tokom 3. st. (keramika, dva nivoa podova u bazenima).

III. faza koju predstavlja nova prostorna dispozicija u sjevernom dijelu kupališta, kad je bio uklonjen bazen 3, a dograđen sjeverni trijem. Sitni arheološki materijal ukazuje da su promjene nastale u 4. st. jer su profili keramike karakteristični za kasnoantičku proizvodnju.

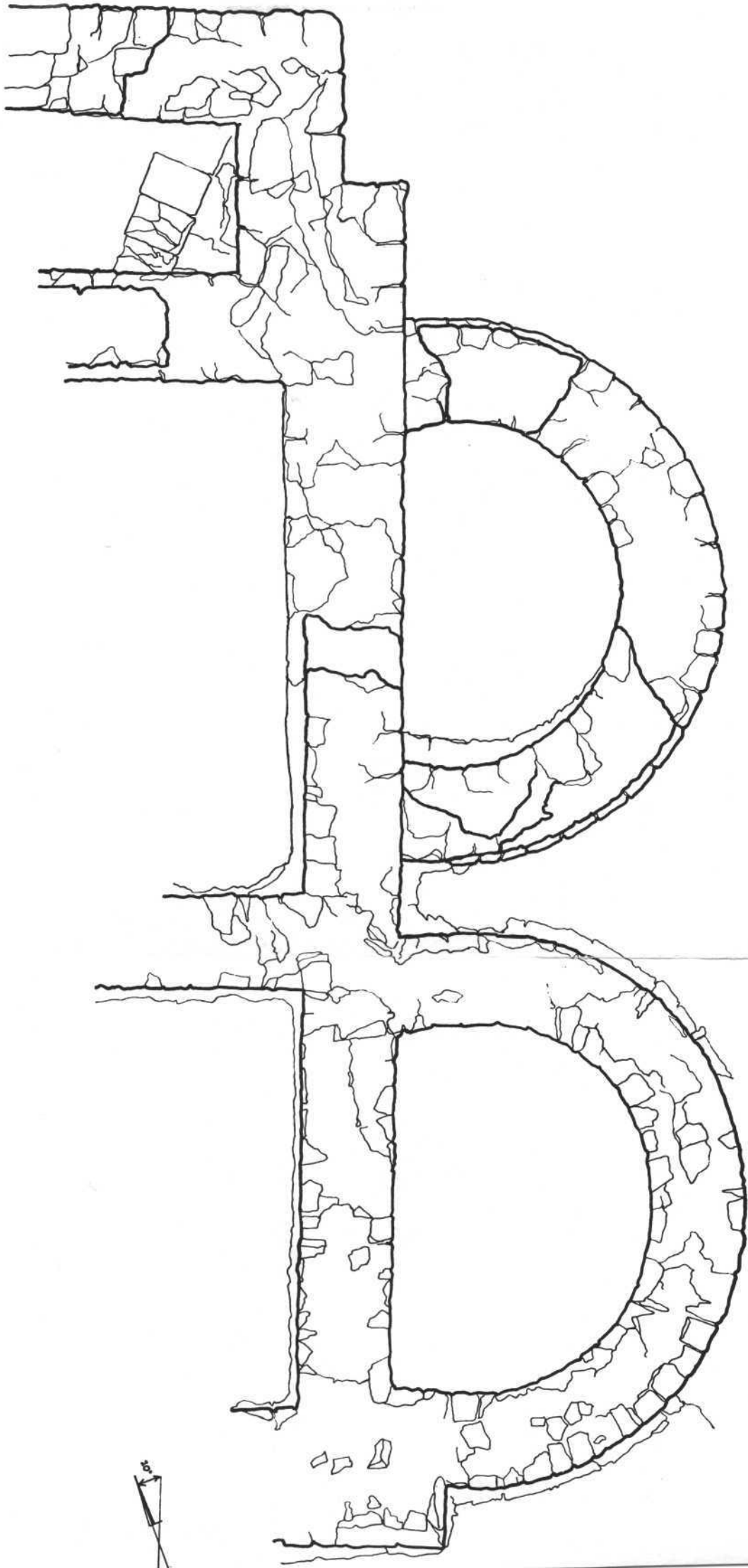
Zasad se iskopavanja na tom lokalitetu nisu mogla nastaviti jer je vlasnik uvjetovao daljnje radove otkupom zemljišta, što se dosad nije moglo realizirati. Ipak postoje indicije da su terme bile srazmjerno velike. Naime, zid smjera istok-zapad iz sonde 11/69 (zapadni dio parcele Z. Somodži) ima istu liniju, strukturu i teksturu sa sjevernim zidom pretprostora bazena 2, s kojim je činio cjelinu, pa ako se odmjeri udaljenost između njih, ona iznosi oko 30 m. Otvoreni dio kupališta je konzerviran (T.2:4).

Za vrijeme istraživanja na kompleksu rimskog kupališta, izvođeni su radovi na javnoj kanalizaciji na križanju Kalničke ul. i Ulice A. Blažića, pa je tom pri-

¹⁰ B. Vikić — M. Gorenc, Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u Sjevernoj Hrvatskoj, Zagreb 1969; B. Vikić-Belančić, Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, (u svijetu novijih istraživanja), Antički gra-

dovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima, Materijali XIII, Beograd 1977. p. 42 isti članak u Izdanju HAD-a sv. II, Zagreb 1978, p. 173.

9 a 8.

likom ispred kuće I. Molnara otkriven masivni bedemski zid pravca sjever-jug, koji je ležao u istoj liniji s bedemom otkrivenim u sondi 4/68 u Kalničkoj br. 7. Na udaljenosti od 6 m prema zapadu tekao je paralelan zid, također vrlo masivan, pa je na ovom mjestu jasno uočeno da je postojao dvostruki bedem. Time je naše poznavanje zapadnog bedemskog sistema znatno upotpunjeno.

Pretpostavljajući da je moglo doći do skretanja bedema u smjeru istok-zapad, iskolčena je kontrolna sonda 15/71 u stražnjem dijelu vrta I. Molnara, u blizini spomenutog križanja Kalničke i Ul. A. Blažića.

Sonda 15/69 (smjer istok-zapad, vel. 4mX2m).

Slojevi u ovoj sondi bili su posve ispreturani, a na stijenama moglo se dobro uočiti da je iščupan masivni bedemski zid i u režanj ubačen nasip (izmješšan rimski i recentni). Sitni arheološki materijal pokazuje kontinuitet života i izgradnje od ranocarskog do kasnocarskog razdoblja.

Sondiranja u 1973. god.

Arheološka istraživanja u toj godini odvijala su se u prostoru cinkture župne crkve jer se pretpostvilo da je crkva izgrađena na čvorištu rimskih bedemskih zidova, našto su ukazivali raniji podaci o nalazu masivnog zida ispred portala crkve.

Iskolčene su četiri sonde — u sjevernom, južnom, istočnom i zapadnom dijelu slobodnih površina cinkture (sonde 16, 17, 19 i 20).

Sonda 16/73 (smjer istok-zapad, vel. 3X2,5 m).

Locirana je između istočne apside crkve i kamenog trijema cinkture, te se u zapadnom njezinom dijelu već na 0,20 m došlo do masivnog rimskog zida, pravca istok-zapad, koji je na gornjoj površini bio pokrit pločastim kamenovima i ulomcima opeke, povezanih žućkastom vezivnom žbukom krupnog agregata. U toku daljnjeg rada utvrđeno je da je zid širok 1,35 m, da je nasilno prekinut te da je na njega sjela istočna apside crkve. Građen je od kamenih blokova i lomljenika, slaganih na redove, a na bokovima su sačuvane veće površine glatke vanjske žbuke, svjetlosmeđaste boje. Zid je oslobođen u dužini od 1,90 m, zatim nedostaje na rasponu od 0,55 m i opet se nastavlja prema istoku ispod trijema cinkture, a sačuvana visina iznosi 1,80 m. Prema dimenzijama i kvaliteti ovaj zid ima bedemski karakter (T. 5:1—2).

Slojevi u sondi su bili ispreturani jer je u dva navrata probijen rimski horizont, prvi put radi ukopa srednjovjekovnih grobova, a drugi put 1972. god. prilikom polaganja munjovoda. U toku tih proboja stradao je djelomice i rimski bedem, koji je, prema nalazu novca u sondi i ulomcima sive i grube keramike kasnoantičkog obilježja, izgrađen u 4. st. Njegov zapadni nastavak, prema izjavi župnika, nađen je ispred samog portala crkve prilikom zemljanih radova u zapadnom dijelu cinkture.

Radi se o sjevernom potezu bedema iznad kojeg je kasnije izgrađena srednjovjekovna crkva s grobljem.

Sonda 17/73 (smjer sjever-jug, vel. 3 mX2 m).

Smještena je u sjevernom dijelu cinkture, te je sve do dub. od 1,40 m pokazivala stanje ispreturanosti slojeva u kojima je bilo vrlo mnogo dislociranih ljudskih kostiju, željeznih čavala od drvenih lijesova ali i dosta ulomaka rimske opeke i sive keramike. Na dub. od 1,20 m nađen je novac cara Konstancija II i jedna ranosrednjovjekovna naušnica-sljepoočničarka s nastavkom u obliku slova S. U sjeverozapadnom dijelu sonde, na dub. od 1,60 m došlo se do rimskog žbuknog poda, koji je sačuvan na površini od 60X60 cm, a koji po svojoj kvaliteti jako podsjeća na debeli pod u sondi 12/69. Ispod nivoa ovog poda nađeno je nešto manjih fragmenata keramike fine fature i izrade, među kojima je bilo i glatke sigilate. Na 2 m dub. ležali su ulomci velikog traonika s vrlo gustim i sitnim česticama kremenata na unutarnjoj površini, koji pripada proizvodnji prva dva stoljeća carstva.

Iako je srednjovjekovnim ukopom i zemljanim radovima rimski horizont u sjevernom dijelu cinkture dosta stradao, a rimska arhitektura gotovo posve uništena, ipak veće količine građevnog gruha signaliziraju njezino prisustvo. Da li se radi o objektu vezanom za fortifikacioni sistem teško je zasad pouzdano utvrditi, no zbog karaktera poda (debeo i grube fature) i blizine poteza zapadnog i sjevernog bedema, može se ta veza pretpostaviti.

Sonda 19/73 (smjer istok-zapad, vel. 3 mX2 m).

Položena je u zapadnom dijelu cinkture, nešto južnije od glavnog portala crkve, te su u njoj kao i u sondi 17/73 slojevi jako ispreturani. Do dub. od 1,60 m sadržavali su dislocirane ljudske kosti i lubanje, čavle drvenih lijesova, dva novca 19. st., te ulomke rimske opeke i keramike (sive i crvene) i jedan jako korodirani novac, vjerojatno kasnoantički. Otkriven je i manji kameni ulomak srednjovjekovnog natpisa. U zapadnom dijelu sonde, na dub. od 1,20 m došlo se do jako oštećenog rimskog zida, pravca sjever-jug, građenog od manjih kamenova i opeke. Na 1,70 m dub. otkriven je skelet muškarca *in situ*, s glavom okrenutom prema istoku. Oko skeleta i ispod njega nađeno je dosta ulomaka crveno obojene keramike, fine fature i dio ranocarske glinene svjetiljke. Relativno dubokim ukopom ovog pokojnika (S naušnica i natpis) u ranom srednjem vijeku uništen je antički stratum, pa je tom prilikom stradao i rimski zid koji je tekao u istom smjeru kao zid otkriven u rovu za polaganje vodovoda na križanju Kalničke i Ul. A. Blažića (zap. bedem).

Iako je stratigrafija u ovoj sondi jako poremećena, prema karakteru nalaza jasno su uočena dva rimska horizonta — ranocarski i kasnocarski, kao i dva srednjovjekovna.

Sonda 20/73 (smjer sjever-jug, vel. 3 mX2 m).

Iskolčena je u južnom dijelu cinkture, te su joj prva dva sloja sadržavala navoz zemlje radi čega je teren nešto povišen. Niži slojevi su bili ispreturani slično kao u dvije prethodne sonde (ljudske kosti, čavli, ulomci recentne i rimske kera-

mike). Na 1,80 m dub. otkriven je muški skelet, pravilno orijentiran, koji je ležao na sloju rimskog urušenja od kamena i opeke i zbog čijeg je ukopa probijen rimski žbukani pod na dubini od 1,90 m (T. 6:1). Ovaj pod se mogao pratiti gotovo po cijeloj širini sonde. Imao je podlogu od naboja ilovače, premazanu slojem žbuke 15 cm debljine, zatim je slijedio sloj lomljenog kamena i oblutaka (40 cm debeo) i napokon najgornji žbukani sloj 10 cm debljine. U sloju ispod poda nađeno je nekoliko manjih ulomaka sigilate bolje i slabije kvalitete, a na dub. od 3,30 m prestalo se s iskopom sonde.

Situacija u ovoj sondi ponovno je potvrdila da je na prostoru cinkture crkve rimski kulturni sloj jače stradao ukopom ranosrednjovjekovnog groblja, a sekundarni ukop kasnijih grobova još više je poremetio stratigrafiju ovog dijela Ludbrega.

Sondiranje u cinkтури crkve jasno je pokazalo da je na tom prostoru postojao kontinuitet života od ranocarskog do kasnocarskog razdoblja, te da je iznad kasnoantičkog fortifikacijskog čvorišta izgrađena srednjovjekovna crkva, koja je prethodila današnjoj, i obavljano ukapanje pokojnika od ranosrednjeg vijeka nadalje.

U toku istraživačkih radova arheološka ekipa zamoljena je da sondažno ispita podrum dvorišne kuće Z. Somodžija u Preradovićevoj br. 24, jer je vlasnik mislio da je u njemu rimski zid. Ova neplanirana sonda 18/73 pokazala je da se radi o ostacima neke zgrade iz 18. st., jer je struktura i tekstura nađenog zida bila identična onoj kod objekta koji je otkriven iznad bazena 2 rimskog kupališta, a koji je datiran novcem iz 1762 god.

Zaštitna sondiranja 1975. god.

Istraživanja u 1975. god. bila su inicirana od strane Općine Ludbreg, te su imala kontrolni i zaštitni karakter. Naime, trebalo je ispitati veliku parcelu gdje se nalazila stara škola,¹¹ a gdje su trebali doći novi urbani sadržaji — banka i pošta.

Ovaj teren leži sjevernije od stare (južne) jezgre Ludbrega, odnosno između nje i kompleksa dvorca Bacana, gdje se sada nalazi Općina i njezine službe. Kako građevni materijal od školske zgrade, koja je bila samo napola srušena, nije evakuiran, moralo se sondirati na onim mjestima gdje je prostor bio donekle raskrčen. Tako se moglo iskolčiti samo četiri sonde (21—24) na različitim položajima prostora predviđenog za obje novogradnje.

Sonda 21/75 (smjer istok-zapad, vel. 4X2 m). Kasnije produžena prema zapadu za 2 m.

Postavljena je u južnom dijelu parcele, nedaleko od Doma kulture. Nakon debelog sloja recentnog građevnog materijala ušlo se na dub. od 0,60 m, u antički sloj s usitnjenim građevnim grupom, fragmentima tegula i ulomcima sive i crvene

¹¹ Prilikom kopanja temelja za staru školu 1899. god. i gradnje Doma Kulture, otkriveni su na istoj parceli ostaci zidova,

novac, keramika i staklo, Vidi M. Fulir, o.c. Karta 2, toč. 6.

Tasnocarske keramike. Na dub. od 0,85 m, u južnoj polovici sonde otkriven je rimski zid dužine 4 m, pa je radi njega i produžena sonda prema zapadu, tako da je oslobođen na rasponu od 5,70 m, nakon čega skreće pod pravim kutom prema jugu. Zid je širok 0,52 m, cisok 0,65 m, a ugao prostorije oslobođen je u dužini od 0,80 m. Zid je građen od poluobrađenih kamenova, slaganih donekle na redove, a vezivna žbuka ima veći agregat i obilato je upotrijebljena. U gornjim partijama zid je poravnan seskvipedalnom opekom, dok su u donjim dijelovima zapadnog kraja zida kamenovi složeni u tehnicu na riblju kost. Nalazi keramike u slojevima oko zida su pretežno sive i crnosive boje s profilima karakterističnim za kasnocarsko razdoblje (T. 3:5).

Na 1,70 m ušlo se u sloj zdravice, a na 1,90 m prestalo se s iskopom u sondi.

Po svom karakteru i dimenzijama otkriveni zid i ugao prostorije pripada jednom stambenom ili radioničkom objektu, koji se nalazio izvan sjevernog gradskog bedema, odnosno u suburbiumu Iovije.

Sonda 22/75 (smjer sjever-jug, vel. 4mX2m).

Locirana je nešto sjevernije od sonde 21/75, te su do 0,60 m dubine slojevi imali vrlo slični sadržaj kao u prethodnoj sondi. U nižim slojevima do 1,60 m javljao se izmješani recentni i rimski građevni materijal i ulomci keramike. Na toj dubini u južnom profilu sonde uočeno je koritasto dno jedne jame sa slojem paljevine i pepela (debljine 10–15 cm), te crnom masnom zemljom u kojoj je bilo dosta ulomaka svjetlije sive i sivocrne kasnocarske keramike, ulomaka žljebnjaka i tegula, te sitniji kamen. Na 1,80 m ušlo se u posve sterilni sloj žute ilovače, a na 2m se prestalo s iskopom u sondi.

Sonda 23/75 (smjer istok-zapad, vel. 4mX2m).

Iskolčena je u sjevernom dijelu parcele, te su joj do 1 m dub. slojevi bih posve ispreturani i recentnog karaktera. Na toj dubini u sjevernoj polovici sonde došlo se do gornjeg ruba jednog velikog zida, građenog od opeke, dužine 4 m, a širine 0,80 m. Najveća sačuvana visina iznosi 0,65 m. Format opeke i njezina faktura (29cmX14cm) odgovaraju opekama 18. st. Skidanjem slojeva u prostoru između ovog zida i južne stijene iskopa, konstatirano je da na nivou donjeg ruba zida počinje debeo sloj paljene ilovače i paljevine, u kojima se nalaze ostaci od izgorjelih kolaca i kolja, a vidljivi su i njihovi otisci u ilovači. Zapečena masa seže do dub. od 3 m, pa se u nižim slojevima vide pored otisaka kolaca i ulomci rimske opeke, sekundarno upotrijebljene za pojačanje. Osim toga, našlo se i dosta velikih ulomaka srednjovjekovnih lonaca (15–16 st.) razgrnutog i trakastog ruba i grublje fakture. Na 2,50 m otkriven je cijeli lonac sa znakom X na dnu, dok je na jednom fragmentu dna vidljiv pečat u obliku petokrake zvijezde.

Radi se o srednjovjekovnom bedemu ili bastionu koji se prema keramici može datirati u 15. ili 16. st., iznad kojeg je u 18. st. podignut neki objekt građen od opeka.

Sonda 24/75 (smjer sjever-jug, vel. 4 mX2 m).

Iskolčena je u najsjevernijem dijelu parcele stare škole i to u zelenom pojasu, te je od zgrade Općine udaljena 35 m.

Nakon debljeg sloja nasipa i šljunka (50 cm) slijede do 1,50 m dubine slojevi s recentnim građevnim materijalom, a zatim slojevi crne zemlje s dosta tragova paljevine. Na 2 m dub., u srednjem dijelu sonde došlo se do dna jedne jame okruglo-ovalnog oblika, promjera 1,70 m, u kojoj je bilo nešto kamena, ulomaka rimskih žljebnjaka, tegula i tubula, te sive i crvene keramike i manjih oblutaka. Oko jame se nalazila žuta ilovača bez priloga. Na 2,20 m prestalo se s iskopom u sondi.

Ova jama služila je za otpadni materijal, a po keramici je pripadala kasno-antičkom razdoblju.

Istraživanja na položaju stare škole pokazala su da je i taj prostor u rimsko vrijeme bio naseljen, te da je predstavljao dio suburbiuma antičkog Ludbrega. Objekt otkriven u sondi 21/75 vjerojatno je stambenog karaktera ali je mogao biti i privredno-obrtničkog jer su radionički pogoni zbog opasnosti od požara bili uvijek smješteni izvan gradskih bedema.

Sonde 22 i 24 su ukazale gdje se nalazio sjeverni rub gradskog areala, koji je obilovao slojevima naplavina, našto upućuje i naziv za taj dio naselja u Katastru — »Lokve«.

Situacija u sondi 23/75 baca novo svjetlo na srednjovjekovne sadržaje u tom dijelu Ludbrega, jer se tu nalazio bedem i srednjovjekovni bastion koji je bio građen jednim dijelom od rimske opeke, vjerojatno nađene na licu mjesta i sekundarno iskorištene za njegovo učvršćenje.

Sondiranja 1976. god.

Istraživanja u 1976. god. imala su za cilj daljnje praćenje poteza rimskih bedema otkrivenih u Kalničkoj ul. i u Ul. A. Blažića te u cinkтури crkve, kao i ispitivanje odnosa ranijeg i kasnocarskog bedemskog sistema.

Iskolčeno je 6 sondi (25—31) na raznim položajima, a sve u relaciji s ranije otkrivenim segmentima bedema.

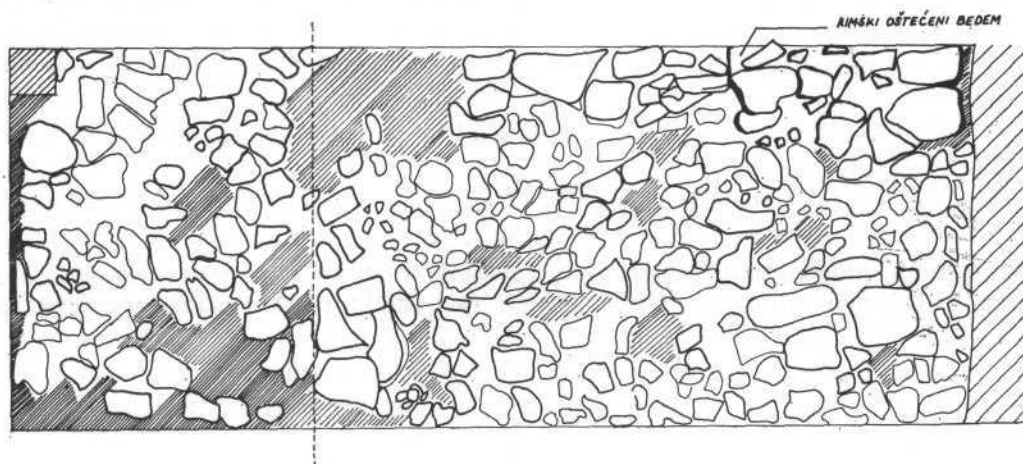
Sonda 25/76 (smjer sjever-jug, vel. 6 mX2 m).

Locirana je u sjeverozapadnom dijelu dvorišta kuće br. 27 na Trgu žrtava fašizma (obitelj Weinrebe) i to u liniji sonde 16/73 iz istočne cinkture crkve, da bi se pratilo pružanje sjevernog bedema dalje prema istoku.

Gornji slojevi u sondi bili su jako ispreturani, pa je recentni i rimski materijal posve izmiješan. Tek na 1,40 m dub., u srednjem i južnom dijelu sonde ušlo se u intaktni antički sloj u kojem je bilo vrlo mnogo lomljenjaka i ulomaka opeke što je signaliziralo uništenu arhitekturu. Bilo je i dosta fragmenata sive i crvene keramike kasnocarskog obilježja. Na 1,60 m došlo se na gotovo cijeloj površini sonde do opločenja od kamena (ulomaka rimske opeke i oblutaka vrlo gusto složenih) ispod kojeg je bilo još jedno takovo opločenje, samo slabije kvalitete.

U sjeverozapadnom dijelu sonde otkriven je nastavak sjevernog bedema, dosta oštećen, ali mu širina i pravac točno odgovaraju bedemu na koji je sjela istočna apsida crkve (si. 9). Može ga se pratiti cijelom širinom sonde od 2 m i nestaje u istočnoj njezinoj stijeni. Nalazi ulomaka keramike potpuno odgovaraju onima iz sonde 16/73 koji su također iz kasnocarskog razdoblja.

Ovom sondom potvrđen je i praćen sjeverni bedem u pravcu istoka.

Slika 9.

Sonda 26/76 (smjer sjever-jug, vel. 3 m X 2,50 m).

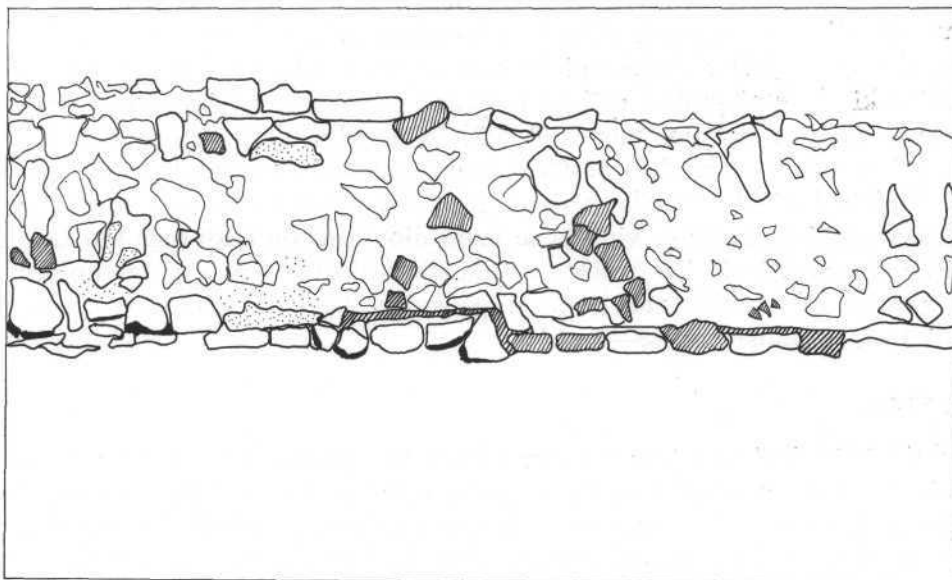
Iskolčena je u podrumskom prostoru dogradnje kuće u Kalničkoj br. 7 (vlasnica K. Kos) jer je prilikom iskopa temelja za ovu dogradnju nađeno vrlo mnogo antičke kamene građe.

Već na 0,20 m dub. pojavilo se tjeme masivnog zida od lomljenog kamena s poravnanjem opeke. Zid je oslobođen u dužini od 2 m, a imao je širinu od 1,10 m, te je nasilno prekinut prilikom podizanja zidova podrumске prostorije (T.5:3). Na dub. od 0,50 m sa zapadne strane zida došlo se do bijelo žbuknog poda, koji je direktno položen na sloj tvrde nabijene ilovače. Zid se razlikuje po strukturi i teksturi od bedema iz sonde 4/68 u istom dvorištu, pa je radi toga odlučeno da se situacija ispita s još jednom sondom u srednjem njegovom dijelu (sonda 27).

Sonda 27/76 (smjer istok-zapad, vel. 5 m X 2 m).

Nakon sloja recentnog nasipa, na dub. od 25 cm došlo se do gornjeg ruba masivnog rimskog zida koji se pružao cijelom dužinom sonde od 5 m i nastavljao se u oba smjera izvan linije sonde. Širina mu je 1,30 m, a visina 1 m. Vrlo je kvalitetno izveden s dva lica, te u gornjim partijama ima pritesane i plosnate kamenove i poravnanje od opeka, a u donjim lomljeni kamen i seskvipedalnu opeku položenu po užoj strani. Vezivna žbuka je žućkaste boje i srednje velikog agregata (T. 5:5 i si. 10).

Slojevi u sondi obilovali su rimskim građevnim grupom, ali sitnih arheoloških priloga bilo je relativno malo. Tek u sloju od 1,40–1,60 m otkriveno je nekoliko ulomaka svjetlije i tamnije sive keramike bolje fature i grube domaće. U srednjem dijelu sonde u tom sloju nađeno je ognjište građeno od kamena i opeke, s dosta tragova paljevine.

Slika 10.

Otkriveni zid kao i zid u sondi 4/68 i zidovi iz kanalizacionog rova na križanju Kalničke i Ul. A. Blažića imaju sličan karakter, pa su svi zajedno pripadali zapadnom bedemskom sistemu.

Sonde 28/76 i 29/76 (smjer sjeverozapad-jugoistok, i obrnuto, vel. 6m X 2m).

Locirane su u južnom dijelu dvorišta kuće u Ul. A. Blažića 12 (vlasništvo poduzeća »Hrast«).

Obje sonde su do dub. od 1,20 m sadržavale antički nasip, te dosta ulomaka keramike, pretežno od lonaca, tanjura, dolija i amfora sive i crvene boje. Daljnji slojevi (1,20–1,70) obilovali su u sondi 29/76 građom od uništenih rimskih zidova, dok u sondi 29/76 nije bilo više nikakvih nalaza.

Iako obje sonde nisu dale arhitektonske ostatke, ipak su ukazale na izgradnju u ovom dijelu Ludbrega. Vjerojatno se radilo o skromnijim stambenim objektima jer u urušenju nije bilo nikakve bogatije opreme (hipokaustičnih opeka ili slikarija), a i keramički prilozi su bili obični, za potrebe kućanstva,

Sonda 30/76 (smjer sjever-jug, vel. 4mX2m).

Iskolčena je u najjužnijem dijelu parcele Milicijske stanice u Preradovićevoj br. 2.

Nakon dva sloja s recentnim materijalom, treći otkopni sloj sadržavao je ulomke sive kasnocarske keramike, a slijedeći, rimski građevni gruh od kamena, ulomaka opeke i grumena vezivne žbuke. Dublji slojevi (od 0,80 m—1,60m) obilovali su materijalom urušenog zida, te ulomcima svijetle i tamnije sive keramike kasnoantičkog obilježja. U sjeveroistočnom dijelu sonde, na dub. od 1,60 m otkriven je ženski skeletni grob s prilogom žičane narukvice s tri zavoja i dvije male perle od zelenkaste staklene paste (T. 6:2). Njegovim ukopom probijen je rimski horizont i uništena arhitektura. Ovaj grob vjerojatno pripada vremenu seobe naroda kad je Iovia i stradala. Naime, grob leži nekoliko metara jugoistočno od kompleksa termi po čemu se vidi da je javni dio antičkog Ludbrega bio tada izvan funkcije i stoga poslužio kao mjesto za ukop pokojnika, dok je u ranom srednjem vijeku pokapanje mrtvih obavljano u prostoru današnje cinkture crkve (grob u sondi 17/75 s naušnicom 8—9 st.).

Sonda 31/76

Sonda 31/76 locirana je u podrumu kuće M. Sovana u Ul. A. Blažića 19, gdje je ranije, prilikom kopanja temelja za kuću, otkriven masivni zid¹². Ovom sondom produbljen je iskop zida, a on sam je detaljno očišćen i ispitan. Utvrđeno je da se radi o neobično solidnom bedemskom zidu koji je građen od velikih i srednje velikih poluobrađenih kamenova lomljenjaka, vezanih s vrlo mnogo guste bjelkaste vezivne žbuke. Po fakturi i teksturi sličan je masivnom bedemu u sondi 6/68 i 8/68 (A. Blažića br. 10), jedino mu je vezivna žbuka gušća i sitnijeg agregata (T. 4 : 2 i si. 11 a, b).

Ovaj zid pripada istočnom potezu bedemskog sistema, vjerojatno iz prva dva stoljeća carstva.

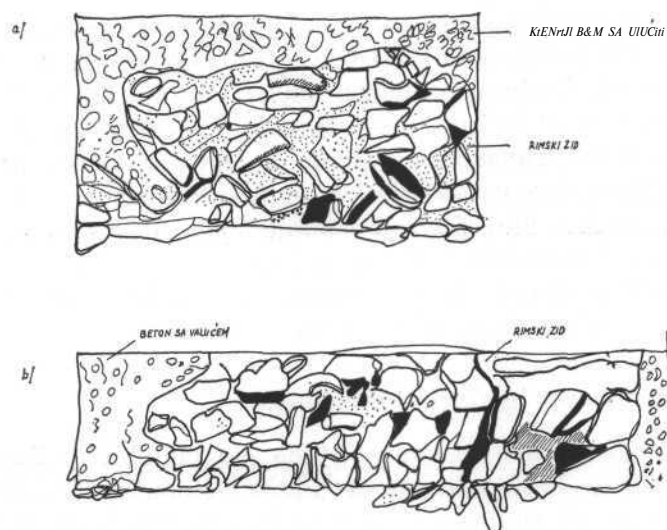
Istraživanja u 1976. god. dala su niz novih podataka za proučavanje fortifikacijskog sistema antičke Iovije i to u pogledu veličine, načina gradnje, pravca pružanja kao i za odnos ranijeg i kasnijeg bedema koji je štitio uži areal grada.

Sondiranje 1978. god.

Sistemska sondažna i topografska istraživanja u 1978. god. odvijala su se na području između sjeverne strane Ul. A. Blažića i Trga žrtava fašizma, te u

¹² Zid je uočen prilikom rekognosiranja 1965. god. te je upravo on bio putokaz kod izbora lokacije za sondiranje u 1966. god. (vidi Ž. Tomičić, *Arheološki pregled* 8, 1966). U istom dvorištu (A. Blažića br. 19) otkriven je 1859. god. nadgrobni spomenik s napisom, kojeg je zabilježio hrvatski književnik A. Niemčić i pročitao na slijedeći način: »Valerianvs centurio legiae hic loco

Iovia dicto«. Župnik, Bockaj također ga spominje. Osim toga je nađena stražnja noga konjaničke statue od bronce. Nedaleko tog posjeda u samom koritu Bednje, ležao je žrtvenik posvećen Silvanu na kojem se javlja ponovno Iovia. J. Brunšmid, *Antikni bronsani predmeti*, u *Hrv. narodnom muzeju u Zagrebu*, *VAD XIII*, 1913-1914, Zagreb, 1914, br. 226. M. Fulir, o.c. karta 2, 1.

Slika 11.

istočnom dijelu Preradovićeve ul. gdje se pretpostavljalo otkriće stambenog dijela naselja i daljnji potez ranocarskog bedema (Sonde 32—38).

Sonda 32/78 i 33/78 (obje smjer istok-zapad, vel. 6mX2m).

Iskolčene su u stražnjem dijelu povrtnjaka kuće u Preradovićevoj br. 10 (vlasnica Št. Mađarić), relativno blizu jedna drugoj.

U obje sonde otkriveno je vrlo mnogo antičkog građevnog materijala od devastiranih zidova (kamen, tegule, žljebnjaci, seskvipedalna opeka, grumeni vezivne žbuke i dr.). Kamen je pretežno poluobrađen i lomljen, srednje veličine, što signalizira skromniju stambenu arhitekturu. Nađeno je i dosta ulomaka kasnocarske keramike, glatkih i grubljih stijenki, sive i crvenkaste boje. Na dub. od 1 m, u sondi 32/78 došlo se do oštećenog groba u kojem je skelet položen na isti način kao u sondi 30/76 u dvorištu Milicijske stanice. Prilikom njegova ukopa razorena rimska arhitektura još više je dislocirana (T. 6 : 3—4).

Sonda 34/78 (smjer sjever-jug, vel. 6mX2m).

Postavljena je u stražnjem dijelu vrta kuće u Ul. A. Blažića br. 17 (vlasnik I. Uratarić), koja sa sjeverne strane graniči s povrtnjakom obitelji Mađarić.

Nakon 0,60 m debelog sloja navežene zemlje s recentnom ciglom ušlo se u humozni sloj u kojem je bilo ulomaka rimske keramike i opeke. Keramika je pretežno kasnocarskog obilježja, ali je bilo i nekoliko fragmenata ranosrednjovjekovne, te lukovičasta fibula (bez igle i jedne lukovice) iz 4. st. Na dub. od 0,70 m otkriven je na rasponu od 2 X 2 m bijelo žbukani pod, debljine 8 cm, a na dub. od 1,20 m crveni naboj jednog poda ispod kojeg je bilo dosta ulomaka rimske opeke, paljevine i keramike, karakteristične za kasnije razdoblje carstva

(ulomci posude s utisnutim kružićima i olovnom glazurom, od tri traonika, od sivih posuda bridastih profila i dr.). Niži slojevi do 1,60 m još uvijek su sadržavali rimski građevni gruh i ulomke obične kućne keramike. Od 1,70—m—1,90 m boja zemlje se mijenja, te je izmiješana sa žutom pjeskovitom ilovačom u kojoj ima vrlo malo građevnog rimskog materijala, ali zato dosta fragmenata keramike, karakteristične za 2. st. carstva (od glatkih sigilata tanjura, tzv. imitacija sigilale i crveno obojane posude). Sloj do 2 m ispunjen je s dosta tragova paljevine, a zatim se javlja žuta ilovača bez ikakvog priloga.

Stanje u sondi pokazuje jaču devastaciju antičke arhitekture, vjerojatno stambene, ali i kontinuitet života od 2—4. st.

Sonda 35/78 (smjer sjever-jug, vel. 4 mX2 m).

Locirana je jugozapadno od sonde 34 na parceli obitelji Zimmerman u Ul. A. Blažića 15. Sonda je kasnije proširena prema istoku za 2X1,50m.

I u ovoj sondi gornji slojevi su naveženi i učvršćeni recentnom ciglom u debljini od 0,60 m. Nakon toga ušlo se u antički horizont, te se na dub. od 0,70 m, u sjevernom dijelu sonde, došlo do crveno žbuknog poda s krupnijim česticama opeke, koji je sačuvan na površini od cca 1 m². Ispod nivoa poda ušlo se u sloj smeđe zemlje s dosta antičkog građevnog gruha. U istočnom proširenju sonde, na 1 m dub. otkriven je rimski zid, smjera sjever-jug, građen od pločastog kamena i opeke, koji je nasilno prekinut i oštećen. Sačuvan je u dužini od 1,60 m, a širina je 0,40 m. Ispod donjeg ruba njegova temelja nađeni su na dub. od 1,30 m blokovi od opločenja, u dva nivoa, te bijelo žbukani pod koji jasno pokazuju da je ovdje postojala i jedna starija, odnosno ranija građevna faza, temeljito destruirana, o čemu svjedoče i jaki tragovi paljevine (T. 3:6).

Ova sonda signalizira nasilno rušenje rimske, vjerojatno stambene arhitekture (relativno uski zid), ali pokazuje i kontinuitet izgradnje u tom dijelu Ludbrega tijekom nekoliko stoljeća.

Područje oivičeno sondama 32, 33, 34 i 35 predstavlja dio gusto naseljenog antičkog areala koji je doživio jaku devastaciju u kasnom antičkom razdoblju, a koje je u doba migracionih kretanja poslužilo za ukop pokojnika (5—6. st.n.e.).

Planirano sondiranje na parcelama u sjeverozapadnom dijelu Ul. A. Blažića. sve do cinkture župne crkve, nije se moglo ostvariti jer su vrtovi bili pod gustim kulturama. Umjesto toga nastavljeno je praćenje zapadnog bedemskog pojasa, otkrivenog u sondama Kalničke br. 7 (4/68, 12/69, 26/76 i 27/76) iskopom sonde 36/78, koja je locirana u zapadnom dijelu dvorišta kuće br. 4 u Ul. A. Blažića (vlasnica A. Vađon).

Sonda 36/78 (smjer sjever-jug, vel. 4 mX 2 m, kasnije proširena u smjeru zapada za 1,30 m²).

Nakon sloja navežene zemlje (40 cm debljine) i šljunka (60 cm) na 1m dubine došlo se do debelog rimskog žbuknog poda koji se protezao gotovo cijelom dužinom i širinom sonde (deb. 12 cm). Rađen je u tehnici taraca s krupnim česticama opeke, te je mjestimice bio jače raspucan. Na sjevernom rubu, gdje je

bio znatnije oštećen, ispitana je situacija ispod njega, pa je konstatirano da se pod njim nalazi sistem zidića i kanalića građenih od opeke (hipokaustički uređaj (T. 3:1—2). Ovom sondom i njezinim zapadnim proširenjem nije se došlo do perimetralnih zidova prostorije, a situacija u dvorištu nije dozvoljavala daljnje proširenje sonde.

U sadržaju slojeva bilo je dosta ulomaka oslikanih zidnih žbuka crvene i oker boje, te nešto fragmenata kasnocarske sive i sivocrne keramike. Svi ovi nalazi pokazuju da se radi o luksuznije opremljenoj stambenoj zgradi, a ne o nekom fortifikacijskom objektu kojeg se ovdje očekivalo. Interesantno je da je ona sagrađena blizu zapadnog bedema.

Sa stajališta topografsko-urbanističkog, na potezu od Kalničke ul. br. 7 pa do Ul. A. Blažića br. 10, nalazio se je kompleks stambene arhitekture, koji je s juga i zapada bio zaštićen utvrđenim zidovima.

U vezi s ranijim istraživanjima u cinkтури župne crkve (1974. god.), te na temelju starijih podataka da se na okućnici župnog dvora, prilikom obrade voćnjaka, nailazilo na rimske zidove,¹³ odlučeno je da se ispita to područje s dvije sonde (37 i 38).

Sonda 37/78 (smjer sjever-jug, vel. 6mX2m).

Locirana je u neposrednoj blizini župne zgrade s njezine zapadne strane. Raspored i karakter slojeva pokazuje osobitost u odnosu na dosadašnju stratigrafiju u sondama. Ispod tankog sloja recentnog nasipa, odmah se ušlo u gusti i nabijeni sloj rimskog građevnog urušenja od kamena lomljenjaka, opeke i grumenave vezivne žbuke, što je signaliziralo uništenu antičku arhitekturu. Samo u jugoistočnom dijelu sonde moglo se na dub. od 0,50 m izolirati vrlo "razlabavljeni rimski zid, odnosno ugao jedne prostorije, građen od kamena i opeke na pravilne redove. Dio temelja bio je ukopan u lesno-laporastu podlogu koja se bojom i kvalitetom razlikovala od svih dosad utvrđenih slojeva na kojima je temeljena antička arhitektura u Ludbregu. Daljnjim radovima pokazalo se da je u sjevernom dijelu sonde, na istoj dubini, ostao sačuvan rimski zid pravca sjever-jug koji se rušio prema zapadu, a njegovo urušenje je ležalo na opločanju od rimske opeke. Prema karakteru zidova i popratnog keramičkog materijala radi se o ostacima kasnoantičke arhitekture, vjerojatno privrednog ili stambenog karaktera, u zapadnom dijelu suburbiuma Iovije.

U toku daljnjeg rada u toj sondi, na dub. od 1 m ušlo se u prehistorijski stratum. Konstatirano je da lesno-laporasta masa sadrži podnicu jedne prehistorijske nastambe sa sedam pačetrovinastih rupa od kolaca nosača krovne konstrukcije. U istočnom dijelu podnice, koja ima ljevkastu konturu i koja je bila ispunjena paljevinom, nađena je crna glačana plitica, na više mjesta raspucana, koja pripada halštatskom razdoblju.

¹³ Na okućnici Župnog dvora, u vrtu i voćnjaku, od davnine su otkrivani arheološki predmeti. Tako se spominje nalaz zlatnog novca cara Maksimijana, temeljni zidovi,

rimske cigle i dr. Obavijest A. Niemčića, župnika Bočkaja i M. Fulira, karta 2, toč. 5.

U sjevernom dijelu sonde, u lesnu podlogu ukopan je jarak u kojem se pored paljevine i pepela našlo i nešto sitnih ulomaka rimske keramike, bolje fature. Ovaj jarak svakako je stariji od ostataka arhitekture iz gornjeg kasnoantičkog stratuma.

Iako je prehistorijska nastamba prelazila okvire sonde, nije se moglo pratiti njezino daljnje širenje.

Sonda 38/78 (smjer istok-zapad, vel. 6 mX2 m).

Locirana je 20 m sjevernije od prethodne sonde, te je na dub. od 1,60 m pokazala jaku ispreturanost slojeva, bez arheoloških nalaza. U zapadnom dijelu sonde ušlo se na 1,80 m dub. u plavkasti ilovasti sloj, posve sterilan, pa se prestalo s iskopom u sondi.

Istraživanja na okućnici Župnog dvora dala su vrlo značajne podatke za najstariju povijest Ludbrega, jer dotad nije bio poznat niti jedan prehistorijski lokalitet ili pojedinačni nalaz. Konstatirano je da se u rano historijskom razdoblju ovdje pružala lesna kosa u kojoj su prehistorijski stanovnici oblikovali svoje nastambe. U rimsko carsko doba ona je još uvijek bila vidljiva, pa je u njezinom boku (prema sjeveru) bio ukopan obrambeni jarak, odnosno šanac. Ovaj položaj u kasnocarsko vrijeme nije bio više interesantan za obrambene svrhe, pa je preko njegovih jaraka i prehistorijskih ostataka izgrađen sjeverozapadni suburbium Iovije. Time je u kasnoj antici gradski areal proširen i preko linije sjevernog bedemskog sistema.

Zaštitna istraživanja 1979. god.

Već je u uvodnom dijelu napomenuto da sondiranja u 1979. god. nisu bila rezultat zacrtanog programa, nego su na zahtjev Općine Ludbreg obavljena na parcelama koje su otkupljene od privatnika za potrebe izgradnje velikog stambenog bloka i to: na okućnicama kuća br. 10, 12 i 13 na Trgu žrtava fašizma.¹⁴

Sonda 39/79 (smjer istok-zapad, vel. 6 mX2 m).

Ova sonda smještena je u srednjem dijelu južne polovice velike parcele obitelji Bogadi (kbr. 10).

Nakon gornjih slojeva s recentnim nasipom i opločenjem od nove i rimske opeke, ušlo se na 0,90 m dub. u rimski horizont. Na toj dubini, u sredini sonde otkriven je rimski zid smjera sjeverozapad-jugoistok, dug 2 m, šir. 0,50 m, a vis. 0,15 m, koji se nastavljao izvan granice sonde u oba smjera. Sa zapadne strane zida, uz sjeverno i južnu stijenu sonde, sačuvani su dijelovi jedne podnice od debljeg sloja oblutaka i šljunka na koji je postavljen bijelo žbukani sloj s malo čestica drobljene opeke. S istočne strane rimskog temeljnog zida otkriveno je dno neke jame nepravilnog ovalnog oblika koja ide jednim dijelom ispod temelja,

¹⁴ M. Fulir je registrirao sa zapadne strane Trga žrtava fašizma temeljne zidove, ciglu novac i keramiku (karta 2, toč. 4).

pa je prema tome vremenski starija. U ispuni jame i oko nje bilo je dosta dislociranog građevnog materijala i ulomaka rimskih opeka, te keramike bolje kvalitete i tanjih stijenki (2—3. st.).

S obje strane rimskog temeljnog zida nađeno je dosta sive kasnocarske keramike. Čini se da se radi o jednom stambenom objektu iz kasnoantičke faze suburbiuma Iovije.

Sonda 42/79 (smjer sjever-jug, vel. 4 mX2 m).

Locirana je na istoj parceli ali u njezinu sjeverozapadnom dijelu. Nakon nekoliko slojeva s recentnim nasipom ušlo se na dub. od 0,80 m u rimski horizont. Smeđa zemlja sadržavala je dosta ulomaka rimske opeke i keramike kansocarskog obilježja. Sloj od 1 m—1,20 m bio je sličnog karaktera, te se uz keramiku javljaju životinjske kosti i jedan jako korodirani rimski željezni ključ. U jugoistočnom dijelu sonde, na dub. od 1,40 m pojavio se lesni sloj u kojem se ocrtavala trolisna kontura jame, dok se na istoj dub. u sjeverozapadnom uglu sonde nalazila manja jama okružena s nekoliko rupa od drvenih kolaca. Nakon čišćenja veće jame, u koju je upalo nešto antičkog materijala, konstatirano je da se radi o trodjelnoj prehistorijskoj nastambi u tri nivoa koja je oštećena prokopom jame u rimsko doba, te je stoga bila ispunjena antičkim nasipom. Nalaz ove nastambe pokazuje da se prehistorijsko naselje širilo na većem prostoru zapadnog dijela Ludbrega jer je sonda 42/79 udaljena za stotinjak metara od sonde 37/78 u župnom voćnjaku.

Sonda 44/79 (smjer istok-zapad, vel. 6 mX2 m).

Ovo je treća sonda na istoj parceli samo iskolčena uz rub ulice, odnosno Trga žrtava fašizma.

Nakon slojeva recentnog nasipa, na 0,60 m dub. otkriven je u srednjem dijelu sonde rimski zid s temeljem od većih oblutaka, lomljenog kamena i ulomaka opeke, dužine 2 m, a debljine 40—50 cm. Od samog zida sačuvan je uz istočni rub oveći pritesani blok kamena, dok je ostalo kamenje dislocirano. U najistočnijem dijelu sonde ustanovljen je ostatak srednjovjekovnog rova s tragovima izgorjelih konstrukcija i ulomcima keramike 15. i 16. st., slično kao u sondi 24/76 koja leži u istoj liniji na terenu stare škole. Oba nalaza pripadaju srednjovjekovnom obrambenom sistemu Ludbrega.

Na parceli I. Koder (kbr. 12) također su iskolčene tri sonde (40, 41 i 43).

Sonda 40/79 (smjer istok-zapad, vel. 8 mX2 m).

Locirana je u sjevernom dijelu stražnjeg vrta, te je u prva dva sloja sadržavala vrlo rahlu zemlju za sadnice (misbet). Nakon toga slijedili su slojevi recentnog nasipa do dub. od 1,40 m. Na toj dubini nastavlja se rad u istočnoj polovici sonde, pa se pored recentnog materijala javljaju veći ulomci krovnih tegula, seskvipedalne opeke i kasnocarske sive keramike. Na 1,60 m ušlo se u sloj laporaste ilovače s tragovima paljevine, te je uz sjevernu stijenu sonde otkriven dio prehistorijske zemunice, okruglo-ovalnog oblika s pet rupa od drvenih kolaca,

promj. 6 cm (dubine 10 cm) i s ostacima istrunule drvene građe. Kako je i ova sonda u istoj liniji sa sondama 37/78 i 42/79, ponovno je potvrđeno da se ne radi o izoliranim prehistorijskim nastambama, nego o cijelom naseobinskom kompleksu koji se protezao od dvorišta Župnog ureda do parcele Bogadi, a vjerojatno i dalje u smjeru sjeverozapada.

Sonda 41/79 (smjer sjever-jug, vel. 4mX2m).

Položena je 4 m južnije od prethodne sonde, te su joj najgornji slojevi vrlo sličnog karaktera. Na 0,80 m dub. u jugozapadnom dijelu otkrivena je oveća jama s mnogo ulomaka rimske opeke i keramike kasnocarskog obilježja. Dno ove jame završava na dub. od 1,20 m. Niži slojevi su, kao i kod ostalih sondi na ovom području, sadržavali žutu pjeskovitu ilovaču, posve sterilnu, pa se na 1,70 prestalo s iskopom u sondi.

Sonda 43/79 (smjer istok-zapad, vel. 4mX2m).

Locirana je u srednjem dijelu dvorišta, te su do dub. od 1,50 m slojevi bili ispunjeni recentnim materijalom, a rad je bio otežan infiltracijom gnojnice koja je izmjenila boju i karakter zemlje. Na dub. od 1,50 m, u istočnom dijelu sonde otkriven je dio rimskog opločenja od seskvipedalne opeke od kojeg su samo dvije sačuvane *in situ*. U zapadnom dijelu sonde, na dub. od 1,75 m pojavio se bijelo žbukani pod, jače uništen tako da su vidljiva samo ostrvca u veličini od 1,50 m X 60 cm.; 70 cmX60 cm i 35 cmX20 cm. Na 2 m prestalo se s iskopom jer je počela prodirati septička voda.

Ova sonda signalizirala je unutarnji prostor nekog objekta koji je vjerojatno potpuno uništen jer su podovi posve stradali uslijed prekopavanja ovog dijela dvorišta.

Kako je kuća na Trgu žrtava fašizma br. 13 također bila predviđena za rušenje, iskolčena je sonda 4 u južnom dijelu njezina dvorišta, vrlo malog i stiještenog (vlasnik I. Burić).

Sonda 45/79 (smjer istok-zapad, vel. 4mX2m).

Slojevi do 0,80 m dubine sadržavali su nasip i opločenje od recentne opeke. Na 1,20 m dub., u jugozapadnom dijelu sonde otkriven je donji dio jedne oštećene jame, promjera 50–60 cm, u kojoj je bilo ulomaka opeke, sitnijih valutaka i kasnocarske sive keramike. Dno jame je završavalo na dub. od 1,60 m. Uz istočnu stijenu sonde uočen je sloj kamena i rastočene rimske žbuke ali se nije moglo sa sigurnošću utvrditi da li se radi o urušenju zida, ili o rastočenom podu s podlogom od lomljenog kamena. Na 1,80 m prestalo se s iskopom jer je žuta ilovača bila bez priloga.

Nekoliko godina ranije, na okućnici br. 9, na istom trgu, prilikom kopanja temelja za veliki stambeni blok, otkriven je rimski zid kasnoantičkog karaktera, koji je vjerojatno pripadao istom kompleksu arhitekture kao i ostaci u novootvorenim sondama (39–42).

Istraživanja u 1979. god. dala su samo fragmentarne podatke o antičkoj izgradnji u ovom središnjem dijelu Ludbrega. Ona su pokazala da se Iovija u kasnocarsko doba širila prema sjeveru izvan gradskih bedema. Osim toga, dobiveni su važni podaci za proučavanje kontinuiteta života i dispozicije naseobinskih i urbanih sadržaja od prehistorijskih vremena do visokog srednjeg vijeka.

STRATIGRAFSKA SITUACIJA

Prema dosadašnjim rezultatima arheoloških istraživanja u Ludbregu, stratigrafska situacija nije ujednačena, pa u pojedinim njegovim zonama pruža nešto drukčiju sliku. U južnom dijelu današnjeg naselja, gdje je otkrivena urbana jezgra antičke Iovije, ona se bez obzira na devastacije tijekom stoljeća, može pratiti u kontinuitetu od 1. do 5. st., a s prekidima i do kasnijeg srednjeg vijeka i novijih dana.

U sjeverozapadnom dijelu naselja javlja se po prvi put prehistorijski horizont, a neposredno iznad njega kasnoantički.

Sjeveroistočni dio Ludbrega zasad ima jasno izražen kasnoantički horizont s ostacima arhitekture, te srednjovjekovni s tragovima fortifikacijskog sistema.

U južnom, antičkom nekleusu sadašnjeg naselja otkrivena su tri rimska kulturna sloja, od kojih su dva jasnije izražena i to: jedan raniji (1. i 2. st.) i jedan kasnoantički s tim da između njih postoji bilo neprekinuti kontinuitet života i izgradnje ili pak stanovita vremenska cezura. Ova cezura obilježava zastoj u građevinskoj djelatnosti i predstavljena je ponegdje debljim ili tanjim slojem humusa između ranocarskog i kasnocarskog kulturnog sloja.

Naj kompletni ju sliku slijeda kulturnih slojeva od ranocarskog vremena do razdoblja seobe naroda pruža središnji dio južne jezgre, gdje su se nalazili javni objekti antičke Iovije.

Dok je kasnocarska i srednjocarska arhitektura gotovo u svim sondama predstavljena ostacima monumentalnih objekata, ranocarski horizont je dosta stradao i pretežno je markiran urušenim zidom, ostacima podova, paljevinom i sitnim arheološkim materijalom. Jedino u sondama 2/68, 5/68, 11/69, 12/69 i 13/69 nađeni su fragmenti starije arhitekture. Tako je u sondi 2/68 otkriven dio apside nekog javnog objekta solidno građenih temelja i finije žbuke s popratnim materijalom 1. st. i prve pol. 2. st. (sigilata, mramorirana keramika). U sondi 5/68 ispod nivoa kasnoantičke arhitekture javlja se stariji zid, dublje temeljen i puno kvalitetnije strukture i vezivne žbuke; u sondi 11/69 nađen je stariji temelj koji leži na dub. od 2,40 m, a iznad njega je zid posve druge kvalitete i strukture. Ovaj mlađi zid pripada kupališnom kompleksu. U sondi 12/68, na dub. od 2 m otkriven je dio masivnog temeljnog zida iznad kojeg je u kasnoantičko doba bio drugi objekt s vrlo debelim popođenjem u tehnici grubog taraca; u sondi 13/6 ispod nivoa bazena nađeni su ostaci paljevine i ulomci keramike karakteristični za proizvodnju 2. st.

Arheološki materijal iz dubljih slojeva gotovo u svim sondama može se pretežno datirati od kraja 1. st. do u drugu pol. 2. st.

Na temelju rezultata sondiranja mogla se postaviti slijedeća stratigrafska shema: ranocarski horizont leži na dub. od 1,60 m — 2,40 m, srednjocarski horizont od 1,20—1,60 m, a kasnocarski od 0,20 m—1,20 m.

Cjelokupna stratigrafska situacija pokazuje da je na tlu današnjeg Ludbrega postojao kontinuitet života od starijeg željeznog doba do u srednji vijek i nadalje, s tim da su se tokom vremena mijenjali uvjeti života, povijesno-društvene i ekonomske prilike, a time i urbani sadržaji i prostorna dispozicija naselja.

RASPORED URBANIH DIJELOVA I NJIHOV ODNOS

Tokom dugogodišnjih istraživanja utvrđeno je da je antički Ludbreg bio gusto naseljen i izgrađivan i da je već od kraja 1. st. i tokom 2. st. bio zaštićen bedemima sa sve četiri strane. Kasnije se naselje širilo prema sjeveru izvan gradskih zidina što potvrđuju nalazi stambene arhitekture s obje strane današnjeg Trga žrtava fašizma (suburbium).

Unutar gradskog rastera, koji podsjeća na klasični oblik rimskog kastruma, veličine oko 200 m X 170 m, sadržaji su bili raspoređeni tako da su u središnjem dijelu i blizu sjevernog bedema bili sagrađeni objekti javnog karaktera i namjene, a u južnom dijelu, do obale Bednje, nalazile su se kuće za stanovanje, koje su se pružale prema zapadu i istoku gotovo do gradskih bedema.

Arhitektura javnog karaktera, od koje su ispitani i oslobođeni tek pojedini manji ili veći dijelovi, bila je relativno dosta prostrana, što najbolje pokazuje kompleks terma u vrtu Z. Somodžija (Preradovićeve br. 24). Iako je rimsko kupalište oslobođeno tek u svom istočnom dijelu, imalo je preko 30 m veličinu, što je konstatirano kontrolnom sondom 11/69. Njegova orijentacija je bila istok-zapad.

Velika apsida jednog starijeg objekta, koja leži nekoliko desetaka metara istočnije, vjerojatno je pripadala ranocarskom kupalištu koje je imalo monumentaln karakter, ali je kasnije pregrađeno, odnosno iznad njega je podignuta druga zgrada, zasad nepoznate namjene. Dok je ranocarska arhitektura orijentirana u smjeru sjever-jug, kasniji objekt ima orijentaciju istok-zapad kao i kupalište u vrtu Somodžija.

Dalje prema zapadu, u dvorištu hotela »Putnik« nađen je dio velike zgrade s pilastrom, za koju se može pretpostaviti da je bila horreum. Ispitana je u dužini od preko 10 cm, a ima orijentaciju istok-zapad, kao i ostala srednjocarska i kasnocarska oficijelna arhitektura u Ludbregu.

Lokacija dvorišta hotela »Putnik« predstavljala je u antičko doba, kao i danas, središnji punkt naselja, pa je kroz njega prolazila glavna prometnica sjever-jug (Cardo) od koje je vidljiv tek bataljak. Na tom prostoru može se očekivati i forum, koji zasad nije otkriven jer se zbog glavnog prolaznog puta i nasada drveća nije na tom prostoru moglo dalje iskopavati.

Sa sjeverne i južne strane Ul. A. Blažića, koja presjeca gotovo po sredini južnu jezgru Ludbrega u smjeru istok-zapad, otkriveni su ostaci stambene arhitekture koja je jako devastirana. Stoga se zasad ne može utvrditi tip kuća, njihovu veli-

činu i cjelokupni karakter, ali se može pretpostaviti da se radi o insulama. Najbolje je sačuvan dio stambenog objekta u dvorištu kuće br. 4, koji je ležao u blizini zapadnog bedema, a koji je bio dosta bogato opremljen (vrlo kvalitetan pod-tarac, hipokaustički uređaj i oslikani zidovi). I druga dva objekta pokazuju bolju kvalitetu izgradnje (kućni br. 10 i 12 na južnoj strani Ul. A. Blažića), odnosno pod od seskvipedalne opeke, hipokaust, oplatu od mramorne breče, kanalizaciju i dr. Situacija sa sjeverne strane Ul. A. Blažića mnogo je teža, jer su tragovi uništavanja još očitiji. Zidovi su razlabavljeni, istrгани ili do temelja srušeni, materijalni ostaci razbacani i usitnjeni (dislocirani kamen, rastočena žbuka, usitnjena opeka i dr.). To su ostaci stambenih zgrada u dvorištima kbr. 15,17 i u stražnjem vrtu kuće u Preradovićevoj 10 (sonde 34/78, 35/78, 32/78 i 33/78).

Izvan sjevernog bedemskog pojasa nalazio se je, kako je već spomenuto, suburbium, koji je zasad nedovoljno istražen. Fragmenti stambenih zgrada i privrednih objekata, otkrivenih u sondama 21/75, 37*78, 40/79, 43/79 i 44/79, pokazuju da se radi o skromnijoj arhitekturi iz kasnocarskog razdoblja. Koliko je ovo podgrađe bilo veliko ne može se zasad točno procijeniti, ali je sigurno da rimski grobovi, otkriveni u Ul. Lole Ribara br. 21 i 23, predstavljaju sjevernu granicu areala antičkog Ludbrega¹⁵.

KARAKTER ARHITEKTONSKIH OSTATAKA

Arhitektonski ostaci otkriveni u Ludbregu, bilo da se radi o javnim ili stambenim objektima, ukazuju na činjenicu da ludbreški kraj obiluje kamenom, jer je gotovo sva arhitektura građena od kamena, a vrlo se rijetko javlja tzv. miješani zid od kamena i opeke. Opeka je npr. upotrijebljena samo kod gradnje bazena 1 rimskog kupališta, za petu apside ranocarskog bazena u sondi 2/68, za pragove i podove, u konstrukciji zapadnog bedemskog zida u sondi 27/76 te mjestimice u konstrukciji kasnoantičke stambene arhitekture (poravnanje, krpanje ili podlaganje).

Analiza kamena je pokazala da se radi o domaćem žućkasto-bijelom litavcu, koji je vađen u blizini Ludbrega u kamenolomu Kamenik (pučki Kamenjak). On se sastoji od vapnenca i pješčenjaka, a nalazi se i u stijenama bliže okolice Ludbrega (Slanje, Leskov Drenovac). Litavac je i građevni kamen Zagreba.¹⁶

Zidovi javnih objekata građeni su od poluobrađenih i pritesanih većih i srednje velikih kamenova i manjih blokova, koji su dosta pravilno slagani na redove, na oba lica, dok je ispunjena od lomljenaka povezanih s mnogo vezivne žbuke.

Vezivna žbuka starijih zidova je bjelkastosiva, guste fakture i sitnog agregata, a kod zidova kasnije arhitekture je žućkastobijela sa srednjim i većim agregatom (malim kamenčićima i šljunkom). Vanjska žbuka je relativno slabo sačuvana,

¹⁵ Prilozi iz oba groba koja su građena od opeke nalaze se u Gradskom muzeju u Varaždinu: mač i čaša. M. Fulir, karta 2, 10.

¹⁶ Analizu kamena iz terma izvršio je dipl. ing. Ivan Eleršek, geolog, koji je proučavao

i izrađivao geološku kartu ludbreškog kotara. Ovom prilikom mu se zahvaljujemo na analizi i drugim podacima.

obično je u dva ili tri sloja, svaki 1 cm debljine. Žučkastosmeđaste je boje i na površini glačana.

Za zidove stambene arhitekture, koja je pretežno kasnoantička, korišten je poluobrađeni i lomljeni kamen manjih dimenzija, a bjelkastožučkasta žbuka sadrži šljunčani agregat. Često se koriste u konstrukciji zida oveći obluci, što se najbolje moglo uočiti kod stambene arhitekture sjeverno od gradskih zidina.

U svim iskopima sonde nađeno je ostataka podova i opločenja i to na raznim nivoima. Kako su ta popođenja izvedena u različitim tehnikama, može ih se svrstati u nekoliko grupa.

a) Pod-tarac, rađen s mnogo vapna i krupnih komadića drobijene opeke na podlozi od lomljenog kamena i gline. Pod ima debljinu od cca 12 cm, a podloga je 40 cm. Svjetlosmeđaste je boje i na površini glačan.

b) Pod od vapna s mnogo primjese pijeska i šljunka, bez čestica opeke, s podlogom od pločastog i lomljenog kamena. Debljina poda 10 cm, a podloge 40 cm.

c) Pod, bijelo žbukani, mješanog agregata, na podlozi od oblutaka. Debljina poda 10 cm, podloge 30 cm.

d) Bijelo žbukani pod sitnijeg agregata (pretežno pijesak), vrlo tvrde fature, podloga od pločastog kamena i ulomaka opeke, te sloja gline koja je poravnana tankim slojem bijele žbuke. Debljina poda 10 cm, a podloge 40 cm.

e) Crvenožbukani pod sa sitnijim česticama opeke i podlogom od manjih lomljenaca i gline. Debljina poda 8 cm, a podloge 30 cm.

f) Pod građen od seskvipedalne opeke i tegula (u dva nivoa), uloženi u debeli sloj bjelkaste žbuke. Debljina svakog sloja 6 cm.

g) Pod od lomljenog kamena, ulomaka opeke i oblutaka položen na naboj (od antičkog građevnog gruha. Debljina 35 cm.

h) Pod od kamenih ploča uloženi u deblji sloj bjelkaste žbuke, na podlozi od gline (dva nivoa). Debljina 40 cm.

Debeli pod-tarac (a) javlja se u istočnom dijelu rimskog kupališta na dub. od 0,30 m i 0,60 m, a u sondi 2/68 i 36/78 na dub. od 1 m. Pripada kasnoantičkoj fazi terma, kasnoantičkom objektu iznad ranocarske apside i kasnocarskom stambenom objektu u blizini zapadnog bedema.

— Debeli bijeli pod (b) otkriven je samo u sondi 12/69, gdje su nađeni ostaci zapadnog bedemskog sistema.

— Bijelo žbukani pod (c) javlja se u rimskom kupalištu na dub. od 1,30 m i u kontrolnoj sondi 11/69 na istoj dubini, te u sondi 35/78 stambenog dijela naselja. Pripada srednjoeuarskom razdoblju jer je ispod njega stratum s ranocarskim ostacima arhitekture, a iznad kasnoantički tarac.

— Bijeložbukani pod (d), otkriven u sondi 20/73 na dub. od 1,90 m, pripada građevnoj fazi 2 st., što potvrđuje popratni materijal i kasnoantički stratum koji leži iznad njega.

— Crvenožbukani pod (e) u sondi 5/68 leži na dub. od 1,40 m, na površini je paljen, a podloga je od lomljene opeke, sitnijeg kamena i ilovače. Debeo je 8—10 cm, a podloga je 25 cm debljine.

— Pod od seskvipedalne opeke i tegula (f), nađen je u sondi 7/68 na dub. od 0,80 m, te pripada kasnoantičkoj fazi stambenog objekta. Datiran je s pet kasno-

Slika 12.

carskih sestercija koji su se nalazili u konstrukciji poda. Sličan pod otkriven je i u sondi 43/79, samo na većoj dubini (1,50 m).

— Pod od lomljenca, ulomaka opeke i oblutaka (g) nalazio se je u sondi 25/76 na dub. od 1,60 m, te se čini da je vezan uz kasnoantički sjeverni bedem, odnosno da je pokrivao prostor između vanjskog i unutarnjeg poteza sjevernog bedema.

— Pod od kamenih ploča (h) javlja se u sondi 35/78 na dub. od 1,30 m. Kako se iznad njega nalazi kasnoantički zid, ovo opločenje mu je prethodilo.

BEDEMSKI SISTEM (vidi si. 12).

Prve podatke o postojanju bedemskih zidova pružila su anketiranja i rekonosciranja 1966. god. Tada su uočeni u podrumima kuća u Preradovićevoj ul. 12 i u Ul. A. Blažića 19 presječeni veliki i čvrsti zidovi, koji su zbog svoje masivnosti imali bedemski karakter. Za vrijeme obilaska direktor hotela »Putnik« upozorio je arheološku ekipu na veliki zid u podrumu hotela, te je nakon uviđaja konstatirano da se radi o dijelu bedema. Iste jeseni izvršio je prof. Ž. Tomičić sondiranje u dvorištu M. Sovana i Fr. Fučkara (A. Blažića br. 19 i Preradovićeve 14), koje je dalo pozitivne rezultate, jer se u dvije istražne sonde našlo masivne zidove koji su pripadali istočnom bedemskom potezu.

Svi ovi tragovi bili su putokaz za daljnje praćenje pravca bedema i određivanje njegova opsega i karaktera.

Tokom sistematskih sondiranja otkriveni su pojedini dijelovi gradskih bedema u Kalničkoj br. 7, u cinkturi crkve, u dvorištu kuće na Trgu žrtava fašizma br. 27, u Ul. A. Blažića 10, a detaljnije je očišćen, ispitan i snimljen već spomenuti zid u podrumu kuće M. Sovana. Osim toga, za vrijeme istraživanja, a prilikom komunalnih radova na kanalizaciji, otkriveni su ostaci bedemskih zidova na križanju Ul. A. Blažića i Kalničke ulice i u samoj Ul. A. Blažića pred voćarnom.

Unatoč nastojanju da se planski ispituju bedemi antičkog Ludbrega, veliki dio fortifikacijskog sistema ostao je neistražen zbog specifične situacije na terenu. Naime, zemljište je pretežno u privatnom vlasništvu, a tijekom posljednje tri godine prekinuta su istraživanja (1980—1982) zbog nedostatka financijskih sredstava Općine, koja je vrlo mnogo doprinijela da su ostalih osam kampanja uopće bile realizirane. Ipak, se, makar i u fragmentarnom obliku, moglo utvrditi da je naselje utvrđeno bedemima sa sve četiri strane, da su postojale dvije linije bedema — vanjska i unutarnja, te da je cijeli fortifikacijski sistem izgrađivan tijekom nekoliko stoljeća.

Sjeverni bedem

Sjeverni bedem ispitan je sondama na dva mjesta, a za tri lokacije postoje pouzdani podaci i nalazi.

U istočnoj cinkturi crkve otkriven je u sondi 16/73, te je išao ispod istočne apside u smjeru zapada, a ispod pločnika cinkture i susjedne zidane ograde prema zapadu, što je utvrđeno sondom 25/76 u dvorištu kuće obitelji Weinrebe (Trg

žrtava fašizma br. 27). Daljnji istočni potez mogao se pratiti u podrumu hotela »Putnik«, a još istočnije u prednjem vrtu kuće D. Bobnarić u Preradovićevoj br. 4. Kako je prema navodu i očevidu župnika, ispred portala crkve, prilikom zemljanih radova otkriven masivni zid, to se vjerojatno radi o njegovu zapadnom kraju. Ako bi se odmjerili otkriveni dijelovi i uračunali međuprostori, onda bi linija sjevernog bedema od portala crkve do Preradovićeve br. 4 iznosila cca 130 m.

Sjeverni bedem (na temelju analize iz sonde 16 i 25) građen je od većih pločastih blokova i poluobrađenih kamenova vezanih s mnogo bjelkaste žbuke krupnijeg agregata (pijesak i šljunak) širina mu je 1,35 m, a vis. 1,80 m. Prema keramičkom materijalu iz slojeva i kasnoantičkom novcu, pripada razdoblju 4. st. (T. 5:1—2). Međutim, u donjim partijama on je nešto drukčije, odnosno kompaktnije građen jer je lomljeni kamen uvaljan u obilnu masu žbuke koja je vrlo gusta zbog sitnijeg agregata. Stoga se čini da je kasnoantički bedem sjeo na ostatak bedema iz starijeg razdoblja.

U sondi 25/76, neposredno s južne strane bedema, nalazi se opločenje raspoređeno na 6 m, koje je načinjeno od kamena lomljenca, oblutaka i većih komada opeke. Ono je vjerojatno pokrivalo prostor između vanjskog i unutarnjeg poteza bedema, jer segment bedema u podrumu hotela »Putnik« leži nekoliko metara južnije od linije bedema u objema zapadnije ležećim sondama.

Zapadni bedem

Dijelovi zapadnog bedema otkriveni su u sondama 4/68, 12/69 i 37/76 i to sve u prostranom dvorištu u Kalničkoj br. 7, te na već spomenutom križanju Kalničke i Ul. A. Blažića i pred voćarnom u A. Blažićevoj ul.

Pravac mu je sjever-jug, šir. 1,10 m, a sačuvana vis. cca. 1 m. Građen je od pločastih duguljastih kamenova u donjem dijelu, a od manjih kubičnih blokova u gornjem i to slaganih na redove (T. 5:4). Bijela vezivna žbuka ima miješani agregat (pijesak, mali kamenčići i šljunak). Kako je na nekim blokovima otkrivena starija žbuka finije fature, za njegovu gradnju korišten je materijal nekog ranijeg javnog objekta ili bedema. Keramički nalazi oko bedema i ispod njega u sondi 4/68 pripadaju razdoblju 4. st.

U sondi 27/76 u srednjem dijelu dvorišta otkriven je sjeverniji dio bedema u dužini od 5 m, a širini od 1,30 m. Slično je građen, ali pored većeg lomljenog kamena uložena je mjestimice i seskvipedalna opeka po dužoj strani. Vezivna žbuka je vrlo slične fature kao kod bedema u sondi 4, a u najgornjem dijelu zida nalazi se poravnanje od opeke, slično kao kod sjevernog bedema u cinkтури crkve (T. 5:5).

Dalje prema sjeveru, u sondi 12/69, otkriveni debeli pod-tarac pripadao je također zapadnom kasnoantičkom fortifikacijskom sistemu, a vrlo veliki kamenovi nekog dislociranog masivnog zida na dub. od 1,50—2 m vjerojatno su pripadali bedemu iz ranijeg razdoblja carstva.

Masivni bedemski zid oslobođen u kanalizacionom vodu ispred voćarne leži u istoj liniji s bedemskim zidom u sondi 4/68, pa je zajedno s njim bio dio unu-

tarnjeg poteza zapadnog bedema, dok zid otkriven na križanju Kalničke ulice i ulice A. Blažića predstavlja segment vanjskog poteza zapadnog bedema. Kako je u produžetku prema sjeveru u Nazorovoj br. 2, prilikom kopanja temelja za kuću nađen također masivni zid, a iz crkvenih zapisa se doznaje da je prilikom zemljanih radova praćeno njegovo pružanje sve do crkve i župnog dvora, onda *hi* zasad zapadni bedem imao dužinu od cca 120 m.

Južni bedem

Južni bedem, otkriven u sondama 6/68 i 8/68 neobično je masivan i solidno građen, vjerojatno radi rijeke Bednje koja je opasivala antički Ludbreg s južne i jugoistočne strane, isto kao i danas. Oslobođen je u dužini od 11 m, a širina mu je 4,60 m. Građen je od velikih komada lomljenog kamena i od poluobrađenih srednje veličine, koji su uvaljani u obilnu masu bjelkaste vezivne žbuke srednjeg agregata.

Prema materijalu iz slojeva pripada razdoblju prva dva stoljeća carstva, no vjerojatno je funkcionirao i u slijedećim stoljećima. Kontrolne sonde 28/76 i 29/76 u najjužnijem dijelu dvorišta u Ul. A. Blažića 12, s kojima se htijelo pratiti daljnje pružanje južnog bedema, nisu dale željene rezultate; stoga će biti potrebna daljnja istraživanja u tom dijelu današnjeg naselja.

Istočni bedem

Nakon ranijeg sondažnog ispitivanja u Preradovićevoj br. 12 i u A. Blažića 19 (1966. god.), gdje su otkriveni dijelovi istočnog bedema, nije se moglo pratiti njegovo daljnje pružanje prema sjeveru, nego se sondom 31/76 samo produbio iskop bedema i detaljno očistilo i analiziralo njegove dijelove.

Istočni bedem je građen od velikih lomljenih i poluobrađenih kamenova, slično kao i ranocarski južni bedem, te mu je bjelkasta žbuka vrlo fine fakture zbog sitnijeg agregata. Širok je 3,20 m. Zasad je oslobođen i ispitan u dužini od 8 m.

Istraživanje bedemskog sistema antičkog Ludbrega dalo je tek fragmentarnu sliku u pogledu nastanka, trajanja i promjena koje su uslijedile u toku od nekoliko stoljeća njegova trajanja. Ne može se precizno odrediti vrijeme kad je započeta njegova izgradnja, ali se prema nalazima keramike može pretpostaviti da je prvi bedemski sistem podignut tek potkraj 1. st. ili u toku 2. st. n. e. Da li je odmah bio dvojni zid — vanjski i unutrašnji — teško je pouzdano odgovoriti jer su zasad nađeni tek manji potezi i jednog i drugog bedema samo • u zapadnom i sjevernom dijelu stare jezgre Ludbrega. Isto tako nije posve sigurno da li je svugdje kasnoantički bedem sjeo na stariji, kao što je slučaj u istočnoj cinkтури crkve (sonda 16/73), jer su se linije bedema mogle i pomicati. Ostalo je još mnogo toga za otkrivanje i povezivanje, pa će budući radovi vjerojatno dati kompletniju sliku nego što je imamo dosadašnjim istraživanjima. Time će mnoge pretpostavke biti potvrđene, ili opovrgnute i korigirane.

POP RATNI ARHEOLOŠKI MATERIJAL

U svim sondama nađeno je dosta arheoloških predmeta, a najviše keramike koja je znatno pripomogla kod vremenskog određivanja pojedinih kulturnih slojeva i objekata.

Materijal je pretežno fragmentiran, kao što je slučaj u svim antičkim naseljima u Panoniji, no prema rubovima i profilima dalo se vrlo dobro odrediti oblike posuda kojima su pripadali. Staklo je sačuvano u vrlo malim ulomcima, ali se isto tako mogla utvrditi forma posuda i pripadnost radionicama.

Brončanih predmeta je vrlo malo, pa se ističe samo lukjovičasta fibula iz 4. st., bez igle i jedne od bočnih lukovica (T. 12:7).

Željezni inventar je dosta raznolik ali jako korodiran i oštećen. Pored klinova i čavala raznih veličina, našlo se: ključ, vršak koplja, dva nožića, lanac i mnogo predmeta neodređene funkcije (T. 12:8–11). Novca je relativno malo, s obzirom da je u 45 sondi nađeno svega 8 komada novca, od kojih su samo dva dobro sačuvana.

Među keramikom zastupljeni su mnogobrojni oblici uobičajeni na rimskim lokalitetima južne Panonije; jedino nedostaje tronožna posuda. Preteže posude za potrebe kućanstva i to najviše kuhinjsko (80%), dok je manji broj finijeg stolnog posuđa, koje je uglavnom importirano. Od oblika se javljaju: tanjuri, plitice, zdjele, lonci, lončići, pehari, čaše, šalice, kadionice, traonici, mješaonici, posude za spremanje hrane i amfore (T. 8:1–3; T. 9:1–8; T. 10:1–8 i T. 11:1–27).

U pogledu fature i tehnika obrade keramika je također raznovrsna. Najviše je primjeraka crvenkaste, žućkaste i sive keramike u raznim nijansama, već prema stupnju pečenja (60%), te grublje domaće s primjesom kvarca. Od ostalih vrsta zastupljene su slijedeće: sigilate, tzv. imitacije sigilata, crveno firnisane i obojane, mramorirane, crno obojene, zelenkastosmeđasto glazirane, grafitirane, dimljene i glačane. Prema ukrasu javljaju se: barbotinska keramika, pečatna, nažljebljena, s urezanim i ugremenim ornamentom, facetirana i s grizastim nabačajem.

Ovaj materijal pokazuje veliku srodnost s keramikom iz antičkog Ptuja¹⁷, Petrijanca¹⁸ Jalžabeta¹⁹ i Var. Toplica²⁰, a ima dosta analogija i s primjercima iz Neviodonuma²¹, Andautonije²² i Siscije²³.

Ludbreška keramika se jednim dijelom može samo tipološki valorizirati, jer su slojevi u nekim sondama bili jače poremećeni ili probijeni srednjovjekovnim i novovjekovnim ukopima. Međutim, veći dio otkriven je u intaktnim stratumima

¹⁷ M. Abramić, *Führer durch Poetovio*, Wien 1925.; I. Mikl Curk, *K sliki naselbinske keramike rimskega Poetovija*, *Časopis za zgodovino in naselbinske keramike rimskega Poetovija*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1, 1965.; K. Šubic, *La necropole Romaine a Poetovio*, *Inventaria Archaeologica*, fasc. 14, 1972.

¹⁸ I. Šarić, *Antičko naselje u Petrijancu*, *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji*

i graničnom području, *Materijali XIII*, *Varaždin* 1975. str. 49.

¹⁹ B. Vikić-Belančić, *Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanju života u zaleđu dravskog limesa.*, *Vjesnik AMZ*, 3 ser. III, 1968

²⁰ B. Vikić-Belančić, *Prilog istraživanju naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama*, *Vjesnik AMZ*, 3 ser. sv. VI-VII, *Zagreb* 1972-1973.

i situacijama (u podovima, ispod zidova, ispod bazena i dr.), pa je upravo ta keramika poslužila za vremensku determinaciju građevinskih faza pojedinih objekata i kompleksa arhitekture.

Ulomci staklenih posuda, kako je spomenuto, vrlo su mali ali različite kvalitete i tipova, pa se je kod stanovitog broja ulomaka mogla točno odrediti pripadnost određenoj posudi i radionici²⁴ T. 12:1-6).

Tako se javljaju: ulomci drški dva prizmatična vrča od plavkasto zelenog stakla (galski, 2. st.) i svjetlozelenog debljeg stakla (također iz 2. st.) zatim ulomci trbušaste bočice cilindričnog vrata od svjetlozelenog debljeg stakla (iz poranjske radionice 3. st.); ulomci visoke čaše (dio prstenastog dna i stijenke) od zelenkastog debljeg stakla, koja pripada proizvodnji 4. st.; ulomci polukuglaste čaše uvijenog ruba od zelenkastomaslinastog stakla s kapljama plavkaste boje (Porajnje) iz 4. st., te veće boce cilindričnog vrata s tri staklene niti, maslinasto zelene boje iz iste radionice (4. st.).

Od novca su, kako smo spomenuli, svega dva dobro sačuvana, dok su ostali jako korodirani i nečitljivi, ali su prema veličini i fakturi iz 4. st. (T. 7:1-4).

Luoila I

LUCILLAE AVG ANTONINI AVG F

Poprsje, nadesno

Denar

Coh. III, str. 215, 10; RIC, III, 274, 757.

Konstancije II (337-361. g. n. e.)

DN CONSTANTIVS P F A VG

Poprsje s dijademom, nadesno

Folis

RIC, VIII, 454, 82.

CONCORDIA, sjedeća, okrenuta ulijevo

FEL. TEMP REPARATIO, car probada kopljem konjanika s frigijskom kapom, sve u pokretu ulijevo. U polju između obje figure slovo »r«
Ispod linije podnožja CONSA ¥
(Constantinopolis)

²¹ S. Petru — P. Petru, Neviodunum (Drnovo pri Krškem), Katalogi in monografije 15, Ljubljana 1978.

²² V. Hoffiller, Predmeti iz rimskog groblja u Stenjevcu, *Vjesnik* (n.s.) VII 1903-1904. B. Vikić-Belančić, Obilježje i kronologija antike nekropole u Držičevoj ulici u Zagrebu, *Iz starog i novog Zagreba II*, 1960. — Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar XIII-XIV*, 1961-1962. — Etape urbanog razvitka Andautonije i antičko nasljeđe Zagreba, *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini*, Izdanje HAD-a, sv. 6, Zagreb, 1981; Z. Gregl, *La necropole Romaine a Zagreb* —

Stenjevec *Inventaria archaeologica*, fasc. 26, 1981.

²³ B. Vikić-Belančić, Neka obilježja ranocarske keramike... *Starinar XIII-XIV*, 1961-1962. — Keramika grublje fature u južnoj Panoniji s osobitim osvrtom na urne i lonce, *Arheološki Vestnik XXVI*, 1975, Ljubljana 1976, p. 41-42.

²⁴ Za analogije vidi: V. Damevski, Pregled tipova staklenog posuđa iz Italskih, galskih, mediteranskih i poranjskih radionica na području Hrvatske u doba rimskog carstva, *Arheološki Vestnik*, XXV, Ljubljana 1976; S. Petru, Antičko steklo iz Dolenjskih grobov, *Rasprave SAZU VI*, Ljubljana 1969.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Osnivanje i relativno rana urbanizacija antičkog Ludbrega uvjetovani su vrlo pogodnom konfiguracijom tla, blazinom rijeke Bednje i dravske magistrale, te dosta gustom mrežom putova koji su bili u upotrebi od najstarijih vremena. Pogodnost ovog položaja uočila su već prethistorijska plemena Iasi, koja su na zapadnom lesnom rubu izgradila svoje nastambe i razvila prometne i obrtničke veze s metaloprerađivačkim centrom u Sv. Petru Ludbreškom²⁵ i s onima na tlu današnjeg Međimurja i Slovenije²⁶.

Dolaskom Rimljana i organizacijom Ilirika i kasnije Panonije, uočeni su ovi izvanredni prirodni uvjeti, pa se u blizini prethistorijskog naselja počela oblikovati antička nasebinska jezgra i to u meandru bednjanske doline koju su štitiili brežuljci kalničke i topličke gore. Ovdje su se stjecale prometnice sa zapada, sjevera, istoka i juga, koje su spajale dravsku i savsku magistralu, odnosno Podravinu s Posavinom i Hrvatskin zagorjem²⁷.

O životu i prometu u 1. st. Rimskog Carstva govore slučajno otkriveni grobovi s paljevinom i prilozima na položaju »Varoški vrti«, koji pripadaju zasad neispitanom jugozapadnoj nekropoli rimskodobnog Ludbrega.

Kada je počela sustavnija izgradnja ne može se precizno utvrditi ali prema rezultatima dosadašnjih istraživanja čini se, da je veći zamah zpočeo na prijelazu 1. i 2. st. n. e., odnosno u vrijeme careva Trajana i Hadrijana. Tada je Poetovio postao kolonijom, a na tlu Južne Panonije uslijedila je druga etapa snažnije urbanizacije. Ludbreg je radi svog povoljnog strateškog položaja i radi svoje otvorenosti bio opasan i učvršćen bedemima od kojih su zasad otkriveni samo dijelovi južnog i istočnog poteza (ranocarski bedemi u sondama 6/68, 8/68, 31/78). U srednjem dijelu prostora zaštićenog zidinama, odvijala se je gušća izgradnja javnih objekata i to: kupališta u stražnjem vrtu kuće u Preradovićevoj 4 (sonda 2/68) i starija faza kupališta u vrtu Z. Somodžija, koji leži zapadno od prve lokacije na udaljenosti od nekoliko desetaka metara (sonda 13/69). Nešto kasnije u jdrugoj pol. 2. st. razvio se je veliki termalni kompleks s tri bazena, koji je tek djelomično oslobođen i ispitan. O stambenoj izgradnji tog razdoblja zasad je malo poznato jer nije sačuvana niti jedna kuća za stanovanje osim što je u sondi 10/69 otkriveno urušenje krovne konstrukcije i hipokaustičnog uređaja, koje bi se moglo pripisati jednoj stambenoj zgradi jer nalazi keramike u slojevima (2. st.) su izrazito kućanskog karaktera.

O važnosti naselja i standardu života u prva dva stoljeća carstva, govore nam pored ostataka javnih objekata i bedema, mnogobrojni arheološki nalazi, stariji

²⁵ M. Šimek, Prethistorijsko naselje u Sv. Petru Ludbreškom (rezultati istraživanja u 1977. godini), Katalog izložbe, Varaždin 1978. — Sv. Petar Ludbreški — nalaz metalurške radionice, Podravski zbornik 79, p. 106-120.

²⁶ S. Gabrovac, Zur Hallstattzeit in Slowenen, Germania 44, 1766.

²⁷ A. Graf, o.c., Karta Pannonia Romana.; J. Klemenc, Archeologische Karte Jugoslawien, Blatt Zagreb, 1938.; J. Klemenc-B. Sarica - B. Ptuj, Beograd-Zagreb, 1936.; B. Vikić-M. Gorenc, Prilog istraživanju antičke lja i putova u Sjevernoj Hrvatskoj, Edicija Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1969, p. 4.; M. Fulir, o.c. Rasprave SAZU VI, 1969, p. 380.

i oni koji su otkriveni prilikom sistematskih sondiranja. Ovaj materijal pokazuje, da je antički Ludbreg razvio razgranate trgovačke veze s drugim naseljima i centrima ne samo na području Panonije i susjednih regija, nego i sa udaljenijim provincijama carstva. Tako se pored italske sigilate i barbotine, javljaju galske i rajncaberške, zatim glatke sigilate iz mediteranskih radionica, staklene posude iz Italije, Galije i Porajnja, metalni predmeti iz aleksandrijskih manufakturna i dr. Međutim, pored mnoštva inportiranih primjeraka ima i mnogo onih koji potječu iz južnopanonskih središta kao što su Poetovio, Neviudunum, Siscia i Mursa, ili pak iz obližnjih i lokalnih keramičkih pogona (Aquae Iasae, Jalžabet, Andautonia i dr.). Isto tako su i neki metalni predmeti i dijelovi, osobito od željeza i bronce, proizvodi domaćih kovača, lijevača i kovinotokara. To se posebno odnosi na rimska kola iz Poljanca kraj Ludbrega²⁸. Građena su od željeza, te su funkcionalni elementi (kotači, osovine, nasloni sjedišta, željezni klinovi, okovi i oplate) zasigurno izvedeni od domaćih majstora. Međutim, dekorativni dijelovi kola, kulnog karaktera (dionizijski i drugi mitološki likovi), potječu iz poznatih aleksandrijskih radionica, koje su u 2. st. vrlo mnogo izvezile ukrasne elemente za različite potrebe u sve provincije carstva.

Da li je u prvo vrijeme Ludbreg imao više vojni karakter, a tek kasnije civilni ne može se decidirano odgovoriti ali se prema dosadašnjim rezultatima istraživanja čini da je bio prije svega civilno naselje, koje je zbog svoje otvorenosti i izloženosti na rječnom prijelazu, moralo biti zaštićeno zidovima, odnosno bedemima.²⁹ Naime, dosad je nađen samo jedan nadgrobni spomenik s vojnim natpisom (vjerojatno iz 3. st.), a niti jedna cigla s pečatom koji bi pripadao nekoj vojnoj jedinici. Nema ni rane sigilate koja je karakteristična za naselja s vojnom posadom kao npr. u Emoni, Poetoviju, Sisciji i Sirmijumu, nego se javlja samo sigilata koja je došla putem trgovine, jer je južna Panonija bila unosno tržište za mnoge zapadne radioničke centre.

Tragovi gorenja i destrukcije u stratumu između ranocarskog i srednjocarskog horizonta u nekim sondama, svjedoče da je antički Ludbreg pretrpio stanovitu devastaciju u doba markomanskih ratova, kada su stradala i neka druga naselja u Panoniji (npr. tragovi uništavanja u Varaždinskim Toplicama i Šćitarjevu).

O životu u srednjocarskom razdoblju naselja nema zasad mnogo podataka ali je sigurno da kontinuitet življenja i razvoja nije prekinut. Naime, stratum 3 st. nije osobito naglašen i relativno je tanak (1,20—1,60 m). Nalazi keramike i stakla karakteristični su po svojoj jednoličnosti i uniformnosti u oblicima i tipovima, što je obilježje keramičkih i staklenih proizvoda i u drugim provincijama carstva.

Što se tiče arhitekture, neke obnove i adaptacije na javnim objektima mogu se pripisati ovom vremenu (npr. apsida najstarijeg kupališta u sondi 2/68, pre-

²⁸ M. Šeper, Rimska kola iz Poljanca kraj Ludbrega, *Arheološki radovi i rasprave* 2, 1962.

²⁹ Čini se da nije bilo potrebe da se u

relativnoj blizini flavijejskog logora u Ptuj, formira neki stalni logor, tim prije što su već početkom 1.st. postojali logori u Emoni i Sisciji.

građena je i uklopljena u neki drugi objekt zasad premalo ispitan da bi mu se mogla odrediti namjena).

Čini se, da je u to vrijeme antički Ludbreg zbog svog prirodno-strateškog položaja morao imati veću važnost, o čemu govori nalaz već spomenute stražnje noge konjaničke statue u nadprirodnoj veličini. Ona je otkrivena u blizini današnjeg mosta na Bednji ali je prvotno zasigurno ukrašavala jedan javni trg u središtu naselja. Po načinu obrade i po relativno jačoj stilizaciji ove noge, kompozicija kojoj je pripadala vjerojatno je nastala u doba dinastije Severa, kada je započela treća etapa urbanizacije u Panoniji.

U toku 4 st. dolazi do daljnje izgradnje javnih i stambenih objekata kao i do adaptacija ranijih. U tom razdoblju izmjenjena je orijentacija prilikom gradnje arhitekture, jer su stariji objekti bili usmjereni u pravcu sjever—jug, a svi kasniji postavljeni u os istok—zapad.

U kupališnom objektu javljaju se veće promjene u dispoziciji prostora i namjeni. Umjesto trećeg, odnosno sjevernog bazena koji je uklonjen, dograđen je uz sjevernu stranu kupališta trijem opločen seskvipedalnom opekom. Iako terme nisu do kraja istražene, analizom situacije na iskopu i materijala otkrivenog unutar arhitekture te u slojevima izvan nje, istraživači pretpostavljaju, da su bile prilagođene potrebama kršćanskog kulta³⁰. To dovode u vezu s povijesnom činjenicom, da je nakon 378. god. poglavar sjevernoitalske kršćanske zajednice Ambrosius, poslao biskupa Amantiusa u Ioviju na Dravi, što znači da je antički Ludbreg imao dosta veliku važnost kao urbani centar i sjedište biskupije.

U kasnocarsko vrijeme naselje se počelo širiti prema sjeveru izvan gradskih bedema, gdje je nastao suburbijum sa stambenim i privrednim objektima. Stambena arhitektura protegnula se i prema jugu i jugozapadu gotovo do samih bedema.

Svi otkriveni dijelovi kuća za stanovanje vrlo su fragmentarni ali relativno gusto raspoređeni, pa su vjerojatno neke od njih bile tipa insula.

U središnjem dijelu nastavljena je izgradnja oficijelnih objekata, pa je zapadno od kupališta u vrtu Z. Somodžija, podignuta iznad starijih ostataka neka oveća građevina s masivnim pilastrima, koja je po svoj prilici služila za spremanje žita (Horreum). S obzirom da su se u nemirna i nesigurna vremena 4 st. panonska naselja sve više morala oslanjati na vlastitu proizvodnju i opskrbu (npr. ladanjsko dobro u Jalžabetu), nije nimalo čudno da su se odgovorni ljudi u rimskom Ludbregu također brinuli za potrebe pučanstva.

Gradski bedemi su dalje izgrađivani i obnavljani o čemu svjedoče ostaci kasnoantičkih bedema u sjevernom i zapadnom dijelu naselja (sonde 4/68, 12/69, 16/73, 25/76 i 27/76).

Da li su borbe i povlačenje Teodizijeve vojske od Siscije do Poetovija³¹, gdje je 388. god. car slomio uzurpaciju protucara Maximusa, ostavili tragove razaranja u Ioviji ne može se sa sigurnošću utvrditi, jer su devastacije u burnom razdoblju 5 st. bile mnogo očitije.

³⁰ B. Vikić-Belančić, Elementi ranog kršćanstva u Sjevernoj Hrvatskoj, *Arheološki Vestnik* XXIX, Ljubljana 1978, p. 591-592.

³¹ J. Klemenc, Teodozijev pohod proti Maximusa iz Siscije do Poetovia *Zgodovinski časopis* VI-VII, Ljubljana 1952-1953.

Svakako je u toku 5. st. antički utvrđeni grad stradao i zapravo prestao funkcionirati. Naime, u neposrednoj blizini rimskog kupališta, u dvorištu Milicijske stanice i u Preradovićevoj Ul. br. 10, otkrivena su dva groba iz tog vremena (jedan s prilogom), koji pokazuju da je središnji dio utvrđenog antičkog Ludbrega morao biti u ruševinama kad je došljacima poslužio kao površina za sahranjivanje pokojnika.

Na kraju ostaje pitanje, da li je Ludbreg antička Iovia-Botivo, postaja na itinerarskoj cesti Poetovio—Mursa?

Prema svjedočanstvu hrvatskog književnika A. Niemčića iz 1859 god. ludbrežanin Kancijan gradeći kuću kod mosta na Bednji, otkrio je nadgrobni spomenik nekog centuriona Valerijanusa, na kojem se javlja ime Iovia, a u samoj Bednji, uz istočni rub njegova posjeda, otkriven je žrtvenik posvećen Silvanu, na kojem se također nazire napis Iovia. Ove navode potvrdio je i župnik Bockaj. Dok je prvi spomenik izgubljen, žrtvenik je pohranjen u Gradskom muzeju u Varaždinu.

Rezultati dosadašnjih sistematskih istraživanja pokazali su: da je antički Ludbreg bio veće urbanizirano naselje utvrđeno bedemima³² i da je kroz nekoliko stoljeća carstva doživljavao stalni razvoj i uspon. Stoga zasad, u ovom dijelu Podravine jedini dolazi u obzir da ga se identificira s Iovijom—Botivo antičkih itinerara — odnosno postajom na magistralnoj cesti Poetovio—Mursa koja je do u kasno razdoblje carstva odigrala važnu ulogu kao spojnica Italije s Istokom.

Daljnja iskopavanja proširit će i produbit stečene znanstvene spoznaje, te će još cjelovitije osvijetliti ulogu ovog naselja u odnosu na jugozapadnu Panoniju i ostala granična područja.

³² Potreba da se naselje utvrdi proizlazila je iz činjenice da je tzv. Dravski limes zbog podravske nizine bio uvijek izložen opasnosti od neprijatelja. Iz istog razloga je i ladanjska vila u Jalžabetu također bila utvrđena (vidi bilješku 19).

Širi areal antičkog Ludbrega iznosio je cca 1,800 m X 1,400 m. Pokazatelji su grobovi u Ul. Lole Ribara i grob u Ul. A. Blažića bb, te grobovi u »Varoškim vrtima«.

POPIS SLIKA U TEKSTU I SADRŽAJ TABLI LIST OF ILLUSTRATIONS IN THE TEXT AND CONTENTS OF PLATES

Slika 1

Tlocrt sonde 2/68 s ostacima arhitekture javnog karaktera.

Fig. 1 Ground-plan of sounding 2/68 with remains of architecture of a public building

Slika 2

Masivni zid s pilastrom u sondi 3/68

Fig. 2

Massive wall with pilaster in sounding 3/68

Slika 3

Presjek sjever-jug kroz sondu 5/68

Fig. 3

North-south section through sounding 5/68

Slika 4

Arhitektonski ostaci javnog objekta u sondi i/68.

Fig. 4

Architectural remains of a public building in sounding 5/68

Slika 5

Pogled na teksturu bedema u sondi 4/68

Fig. 5

View of town-wall texture in sounding 4/68

Slika 6

Tlocrt sonde 8/68 s masivnim bedemom.

Fig. 6

Ground-plan of sounding 8/68 with massive town-wall

Slika 7

Južni profil sonde 12/69

Fig. 7

Southern profile of sounding 12/69

Slika 8

Tlocrt istočnog dijela rimskog kupališta.

Fig. 8

Ground-plan of eastern part of Roman baths

Slika 9

Rimsko opločenje i dio sjevernog bedema u sondi 25/76.

Fig. 9

Roman paving and part of the northern town-wall in sounding 25/76

Slika 10

Dio zapadnog bedema u sondi 27/76.

Fig. 10

Part of the western town-wall in sounding 27/76

Slika 11

Zapadni i sjeverni pogled istočnog bedema u sondi 31/76

Fig. 11

Western and northern view of the eastern town-wall in sounding 31/76

Slika 12

Plan Ludbrega sa unesenim sondama, rasporedom antičkih urbanih dijelova, te preliminarnom rekonstrukcijom gradskih bedema.

Fig. 12

Plan of Ludbreg showing soundings, distribution of antique urban areas and the preliminary reconstruction of town-walls

Tabla 1

1 Luk ranocarskog bazena u sondi 2/68 (Preradovićeve br. 4).

2 Masivni zid s pilastrom javnog objekta u sondi 3/68 (dvorište hotela »Putnik«).

Plate 1

1 Arch of early-Imperial pool in sounding 2/68 (Preradovićeve ulica 4)

2 Massive wall with pilaster, belonging to a public building, in sounding 3/68 (yard of Putnik Hotel)

Tabla 2

1 Istočni dio kupališnog kompleksa s dva bazena u vrtu:Z. Somodžija

2 Pogled na spoj bazena 1 i 2

3 Pogled na tehniku gradnje; bazena 1.

4 Kupališni kompleks nakon konzervacije.

Plate 2

1 Eastern part of the thermal complex with two pools, in the garden of Z. Somodžija

2 View of the connection between pools 1 and 2

3 View of building technique of pool 1

4 Thermal complex after conservation

Tabla 3

1—2 Pogled na stambeni objekt u sondi 36/78 s masivnim podom i hipokaustom. (Ul. A. Blažića 4).

3—4 Dio stambenog objekta u sondi 7/68 (Ul. A. Blažića 10).

5 Dio stambenog objekta u Suburbijumu naselja (dvorište stare škole).

6 Dislocirani stambeni objekt u sondi 35/78 (Ul. A. Blažića 15).

Plate 3

1—2 View of the house in sounding 36/78 with massive floor and hypocaust (Ul. A. Blažića 4)

3—4 Part of the house in sounding 7/68 (Ul. A. Blažića 10)

5 Part of the house in the city suburb (the courtyard of the old school)

6 Dislocated house in sounding 35/78 (Ul. A. Blažića 15)

Tabla 4

- 1 Masivni ranocarski bedem u sondi 8/68 (U. A. Blažića 10)
- 2 Presječeni bedem u podrumu kuće br. 19 u Ul. A. Blažića (sonda 31/76)

Plate 4

- 1 Massive early-Imperial town-wall in sounding 8/68 (ulica A. Blažića 10)
- 2 Section through the town-wall in the cellar of Ulica A. Blažića 19 (sounding 31/76)

Tabla 5

- 1-2 Kasnoantički bedem (sjeverni) u sondi 17/73 (cinktura crkve)
- 2 Bedemski zid u sondi 26/76 (podrum kuće u Kalničkoj br. 7)
- 4 Kasnoantički bedem (zapadni) u sondi 4/68 (Kalnička br. 7)
- 5 Masivni kasnoantički bedem u sondi 27/76 u istom dvorištu

Plate 5

- 1-2 Late-antique town-wall (northern) in sounding 16/73 (church cincture)
- 3 Town-wall in sounding 26/76 (the cellar of Kalnička ulica 7)
- 4 Late-antique town-wall (western) in sounding 4/68 (Kalnička ulica 7)
- 5 Massive late-antique town-wall in sounding 27/76 in the same courtyard

Tabla 6

- 1 Ranosrednjovjekovni ukop u rimski stratum u sondi 20/73 (cinktura crkve)
- 2 Ukop iz doba seobe naroda u sondi 30/76 (dvorište Milicije)
- 3-4 Ukop iz istog vremena u sondi 32/76 (Preradovićeve br. 10)

Plate 6

- 1 Early medieval grave into Roman stratum in sounding 20/73 (church cincture)
- 2 A grave from the age of the Great Migration in the sounding 30/76 (yard of Police Station)
- 3-4 A grave from the same period in the sounding 32/76 (Preradovićeve ulica 10)

Tabla 7

- 1-2 Avers i revers srebrnog novca carice Lučile.
- 3-4 Obverse and reverse of a coin of Constantius II

Plate 7

- 1-2 Obverse and reverse of a silver coin of Empress Lucilla
- 3-4 Obverse and reverse of a coin of Constantius

Tabla 8

Primjerci keramike iz iskopa rimskog kupališta.

Plate 8

Pottery from the Roman baths

Tabla 9

- 1-8 Izbor keramičkog materijala 1-2. st. iz iskopa rimskog kupališta

Plate 9

- 1-8 Selection of 1st-2nd century pottery from the Roman baths

Tabla 10

- 1-8 Izbor kasnoantičke keramike iz istog iskopa.
- 9-10 Dva ulomka zidnih slikarija iz sonde 36/78

Plate 10

- 1-8 Selection of late-antique pottery from the same site
- 9-10 Two fragments of murals from sounding 36/78

Tabla 11

Fragmenti i profili keramike: si. 1 (sonda 1/68); si. 2-3 (sonda 2/68); si. 4' (sonda 3/68); si. 5-7 (sonda 4/68); si. 8 (sonda 5/68); si. 9-14 (sonda 6/68); si. 15-17 (sonda 7/68); si. 18-19 (sonda 8/68); si. 20-21 (sonda 11/69); si. 22 (sonda 21/73); si. 23 (sonda 27/75); si. 24-25 (sonda 34/78); si. 26-27 (sonda 36/78).

Plate 11

Pottery fragments and profiles: ill. 1 (sounding 1/68); ill. 2-3 (sounding 2/68); ill. 4 (sounding 3/68); ill. 5-7 (sounding 4/68); ill. 8 (sounding 5/68); ill. 9-14 (sounding 6/68); ill. 15-17 (sounding 7/68); ill. 18-19 (sounding 8/68); ill. 20-21 (sounding 11/69); ill. 22 (sounding 21/73); ill. 23 (sounding 27/75); ill. 24-25 (sounding 34/78); ill. 26-27 (sounding 36/78).

Tabla 12

Fragmenti stakla: si. 1 (sonda 13/69); si. 2 (sonda 10/69); si. 3-t (sonda 6/68); si. 5-6 (sonda 11/69).

Fibula: si. 7 (sonda 34/78). 2eJezni predmeti: si. 8-9 (iskop rimskog kupališta); si. 10-11 (sonda 5/68).

Plate 12

Glass fragments: ili. 1 (sounding 13/69); ili. 2 (sounding 10/69); ili. 3-1 (sounding 6/68); ili. 5-6 (sounding 11/69).

Fibula: ili. 7 - sounding 34/78; Iron objects: ili. 8-9 (Roman baths); ili. 10-11 (sounding 5/68).

SUMMARY

SYSTEMATIC EXCAVATIONS AT LUDBREG 1968—1979

The article presents the results of the first systematic archaeological research project in Ludbreg, carried out between 1968 and 1979. Earlier occasional finds in this site when gardens, orchards and yards were dug, indicated the existence of a settlement in the Roman imperial period, but its exact location and character were unknown. As almost all the land in the area is private, excavations could not be carried out on a large scale, except in the case of the Roman baths. All that was possible was the systematic sounding.

Earlier observations and enquiries have shown the existence of a rectangular street grid in the southern nucleus of Ludbreg, probably reminiscent of the grid of a Roman camp or city. Therefore that part of the town was selected in planning the distribution of the research soundings. The area is bounded by the church and the parish hall, the southern part of the Square of the Victims of the Fascism, Pre-radović Street, the bend of the river Bednja to the bridge, A. Blažić Street, Kalnik Street and Vladimir Nazor Street, up to the parish hall. Later, the Commune of Ludbreg, the main financier of the archaeological project, ordered the research of the area north of the southern complex where new buildings (the Bank and the Post) have to be erected. A suburb of the antique city was discovered on that site, as well as the remains of the medieval town.

In the first part of this article, the author gives a condensed survey of the research project, analyzing the contents and character of each of the 45 soundings, and the relationships between them. Most soundings were performed in the southern part of Ludbreg (38), and only seven in the north. During the work many traces and remains of architecture of a public and private character were found, parts of town walls and a large amount of archaeological material which was a great help in dating the architecture and determining the phases of development (pottery, glass, metal objects and coins).

In the second part the author discusses the stratigraphical situation which is not uniform, and thus gives a different picture in different areas of Ludbreg. In the southern part of the town, however, urban development can be followed continuously from the 1st century A.D. to the beginning of the 5th century, and with interruptions to the late Middle Ages, in spite of devastations during the centuries. In that area remains of three antique periods were discovered — Early-Imperial (1st-2nd century), Middle-Imperial (end of 2nd and 3rd century) and Late-Imperial (4th to the beginning of the 5th century). The early and late periods are the most marked, while the middle one has breaks in places, i.e. there are certain discontinuities in building activities (a thinner layer of humus).

The stratigraphical scheme is the following: the early period lies at a depth of 1.60—2.40 m., the middle at 1.20—1.60 m., and the late at 0.40 m. — 1.20 m.

In the northern part of Ludbreg remains of a pre-historic period were found for the first time (western area), as well as the remains of medieval fortification system (eastern area).

In the section concerning the Disposition of Urban Areas, the author analyses the character and the relationship of the Roman architecture and areas, the orientation of buildings and their position and role in the grid of the town streets. She finds that official buildings were built in the centre and near the northern town-wall, while the residential areas were on both sides of Ulica A. Blašića and towards the southern and south-western town-wall. In the last two centuries of the Roman Empire the city spread northwards outside the town walls, where a suburb was raised with modest residential and business structures.

The author then analyses the character, structure and texture of the architectural remains, regardless of whether they belong to public, residential buildings or town-walls, floors, pavements, canals and mortar. Stone was chiefly used for building and the bricks much less. The stone is Litavac, a local stone quarried in Kamnik Quarry in the neighbourhood of Ludbreg. Litavac was also used by for Roman buildings in Andautonia.

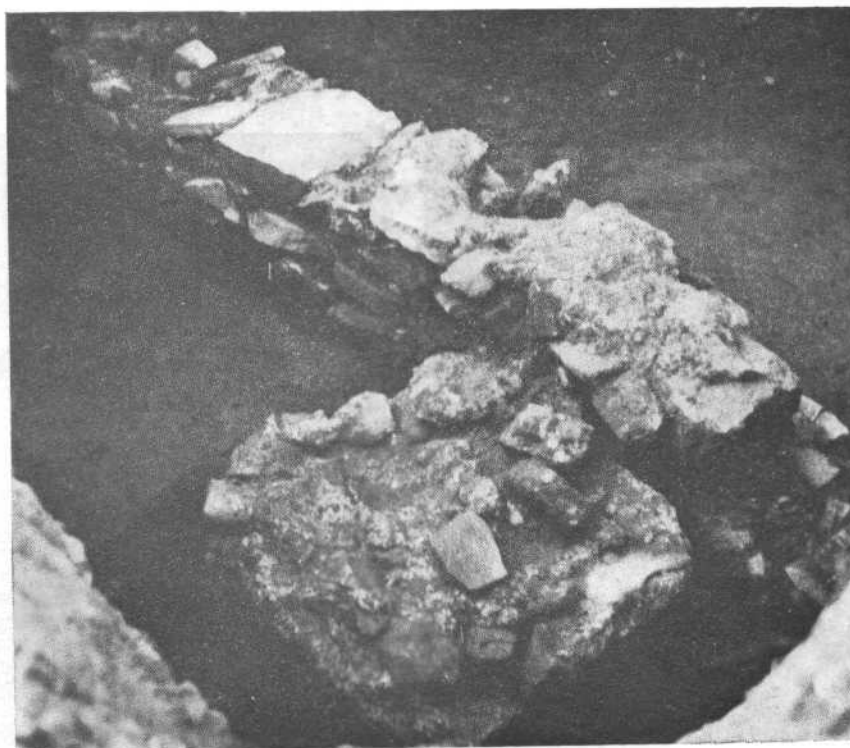
The remains of the fortificational system of Roman Ludbreg were found on several places. The researches showed two stretches of town-walls, the inner and outer wall, built between the end of the 1st century and the end of the 4th century. On the basis of excavation and of earlier data, the author has tried to reconstruct where the town walls ran. It seems that a city area of about 200 X 175 m. was bounded by the walls. Further research work will be needed to complete the study of the town-wall system and to link all its parts.

The last section presents a short survey of the archaeological material. The author could not publish detailed data about the large amounts of pottery and other finds because of the rise in printing costs, and limited space. However, systematic study of this material showed much of it to be very important for the dating of the building and their building phases, and also for following the cultural development of the city, its economic standard and commercial links with other regions of Pannonia and provinces of the Empire (the pottery is similar to that from Ptuj, Drnova, Varaždinske Toplice, Petrijanec, Jažabet, Sisak and Osijek).

In conclusion the author synthesizes all the results and tries to present the line of development of the settlement from the 1st century until its destruction in the barbarian invasion. She stated that Roman Ludbreg was primarily a civilian, urbanized settlement, which was fortified because of its exposed position on the main Drava road near the Drava Limes. She asks herself whether Ludbreg is in fact Roman Iovia-Botivo, a station on the route from Poetovia to Mursa. The mid-19th century discovery of a tomb monument and an altar dedicated to Sylvanus, with the name IOVIA, according to the testimony of the writer A. Niemčić and the parish priest Bockaj, and also recent systematic researches, make that supposition possible and convincing.

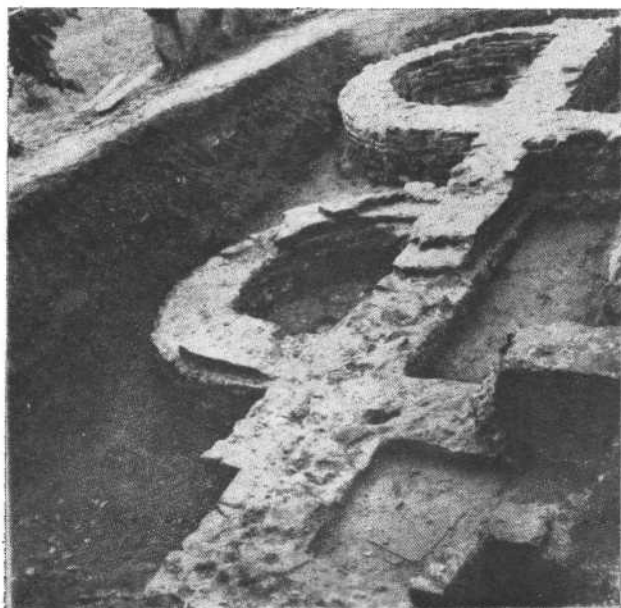

1

2

Tabla 2 B. VIKIĆ-BELANČIĆ: Istraživanja u Ludbregu, *VAMZ*, 3. s., XVI-XVII (1983-1984)

1

2

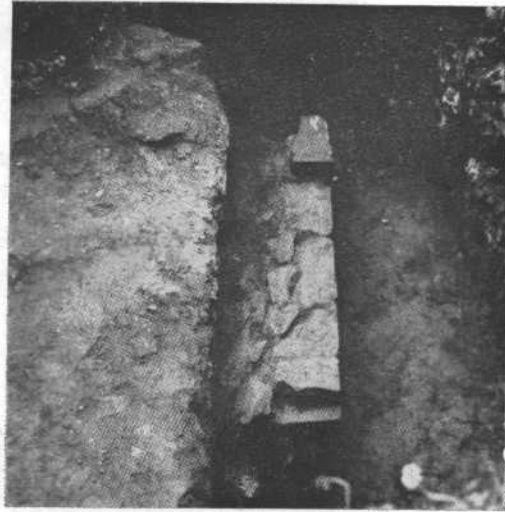
3

4

1

2

3

4

5

6

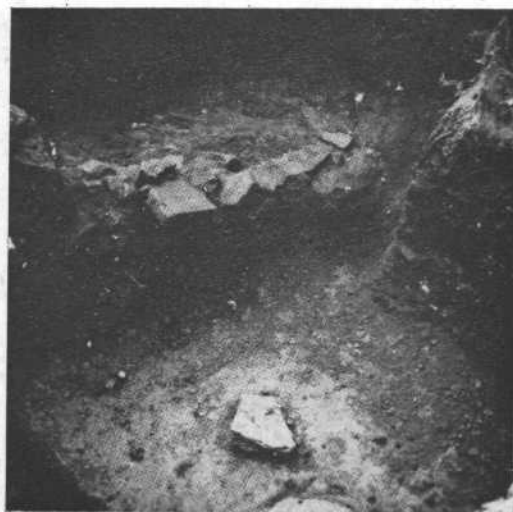
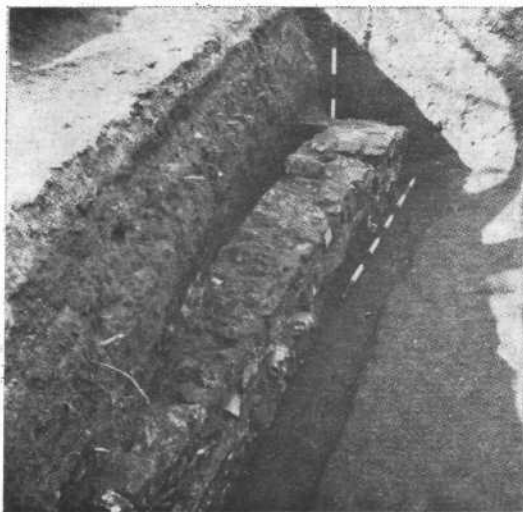
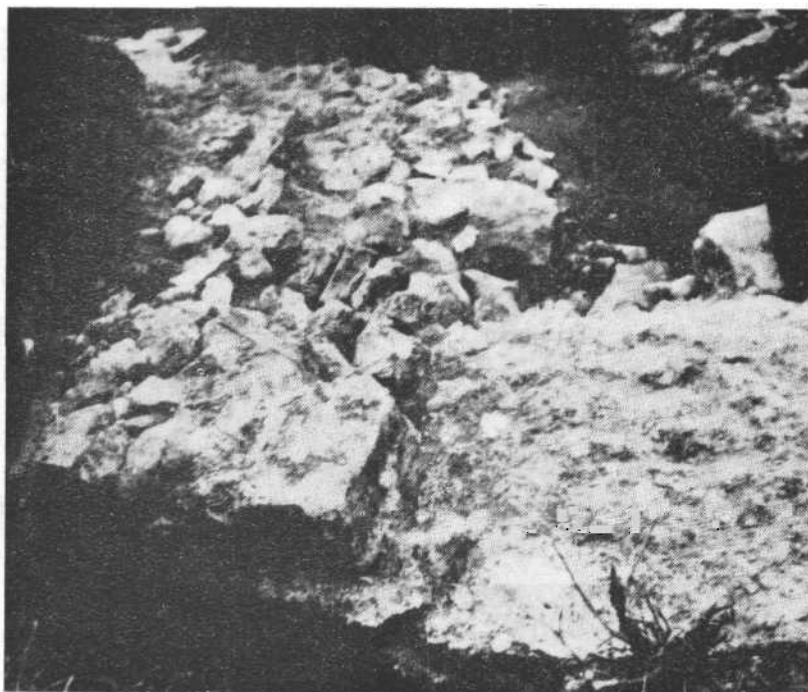

Tabla 4 B. VIKIĆ-BELANČIĆ: Istraživanja u Ludbregu, *VAMZ*, 3. s., XVI-XVII (1983-1984)

1

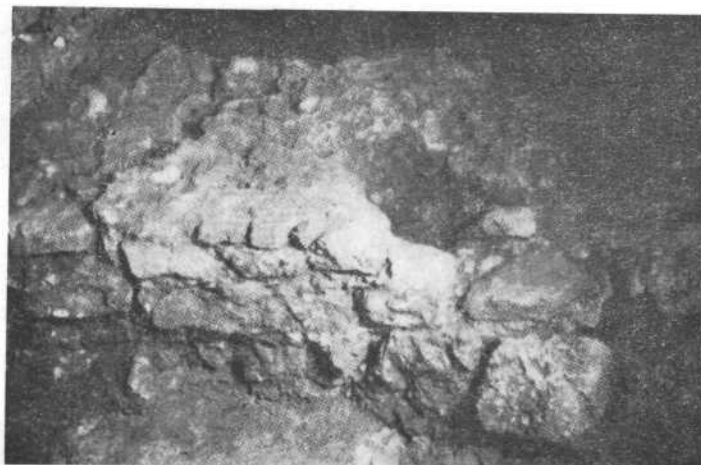
2

1

2

3

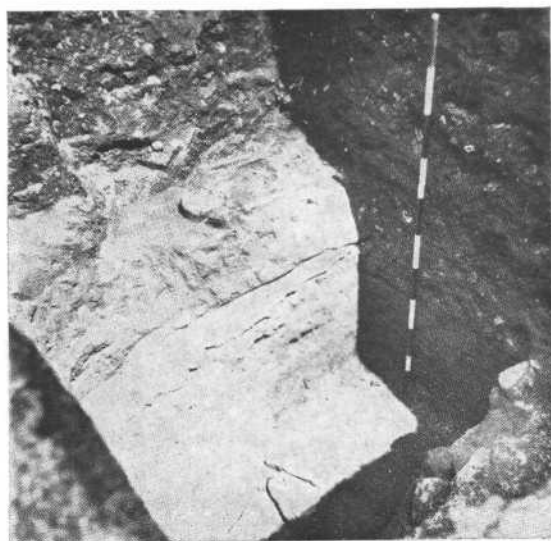

4

5

Tabla 6 B. VIKIĆ-BELANČIĆ: Istraživanja u Ludbregu, *VAMZ*, 3. s., XVI-XVII (1983-1984)

1

2

3

4

1

2

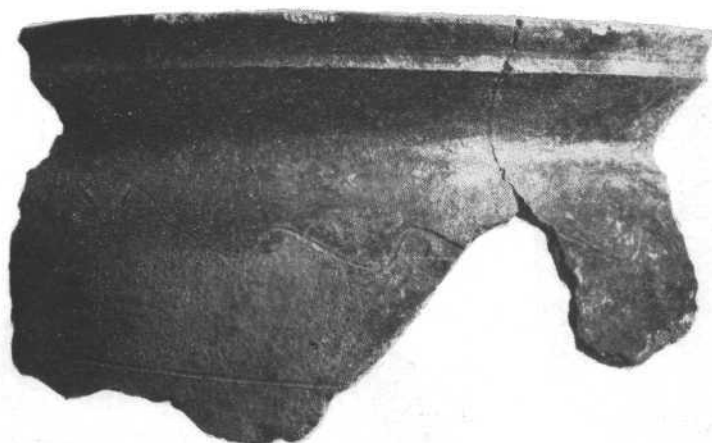
3

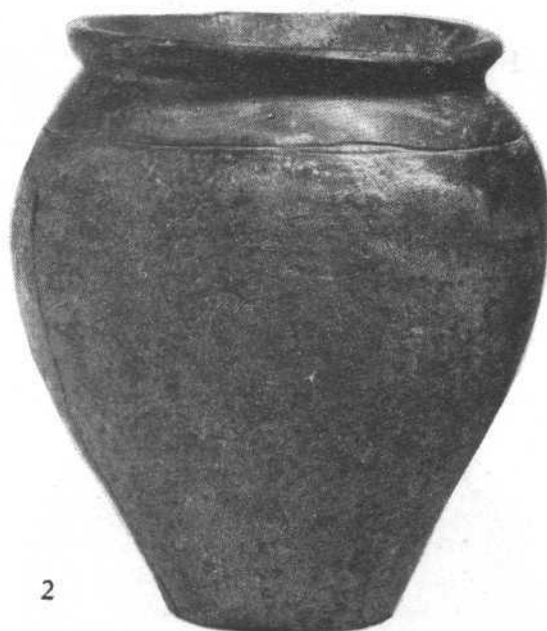
4

Tabla 8 B. VIKIĆ-BELANČIĆ: Istraživanja u Ludbregu, *VAMZ*, 3. s., XVI-XVII (1983-1984)

1

2

3

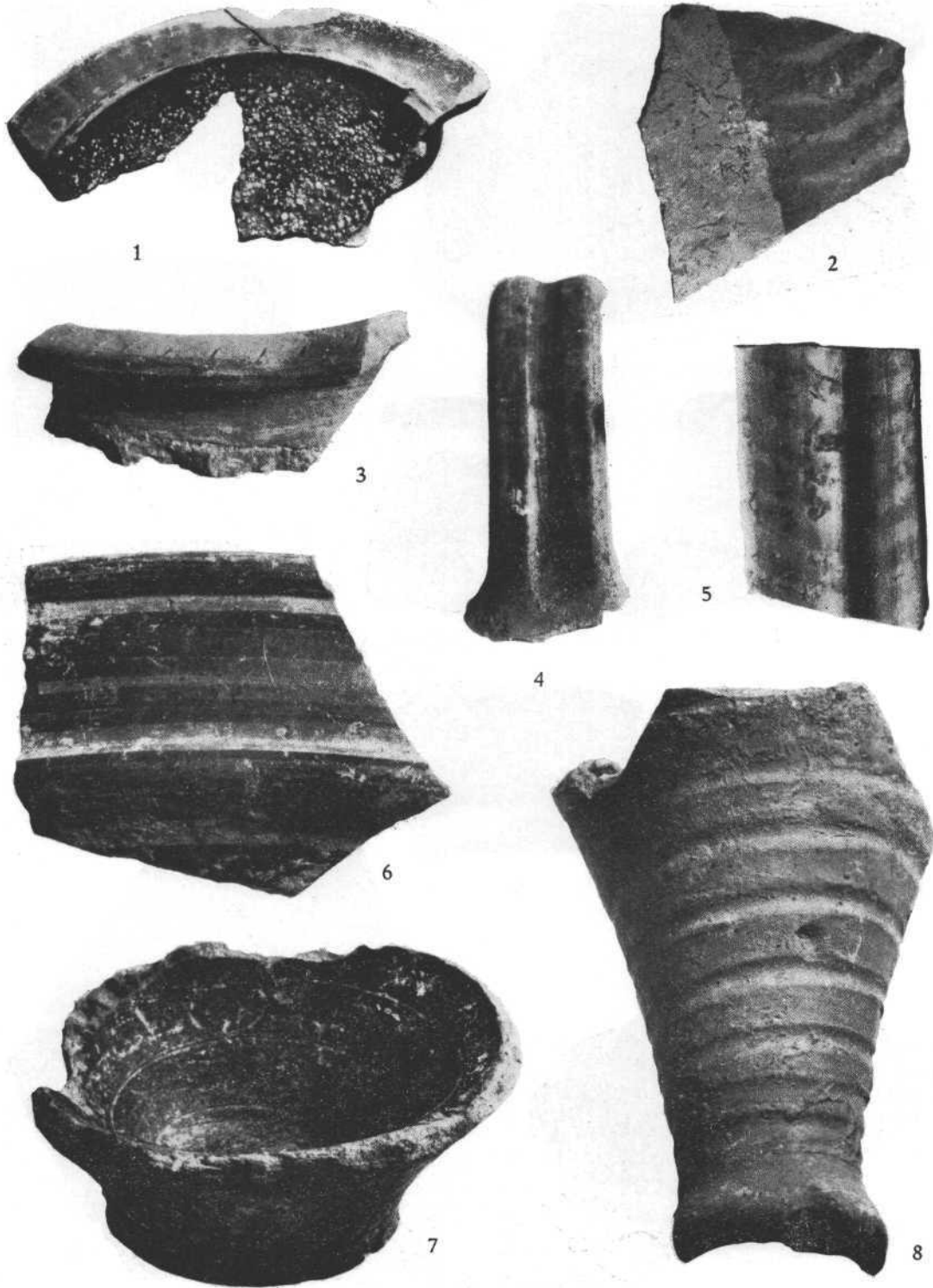
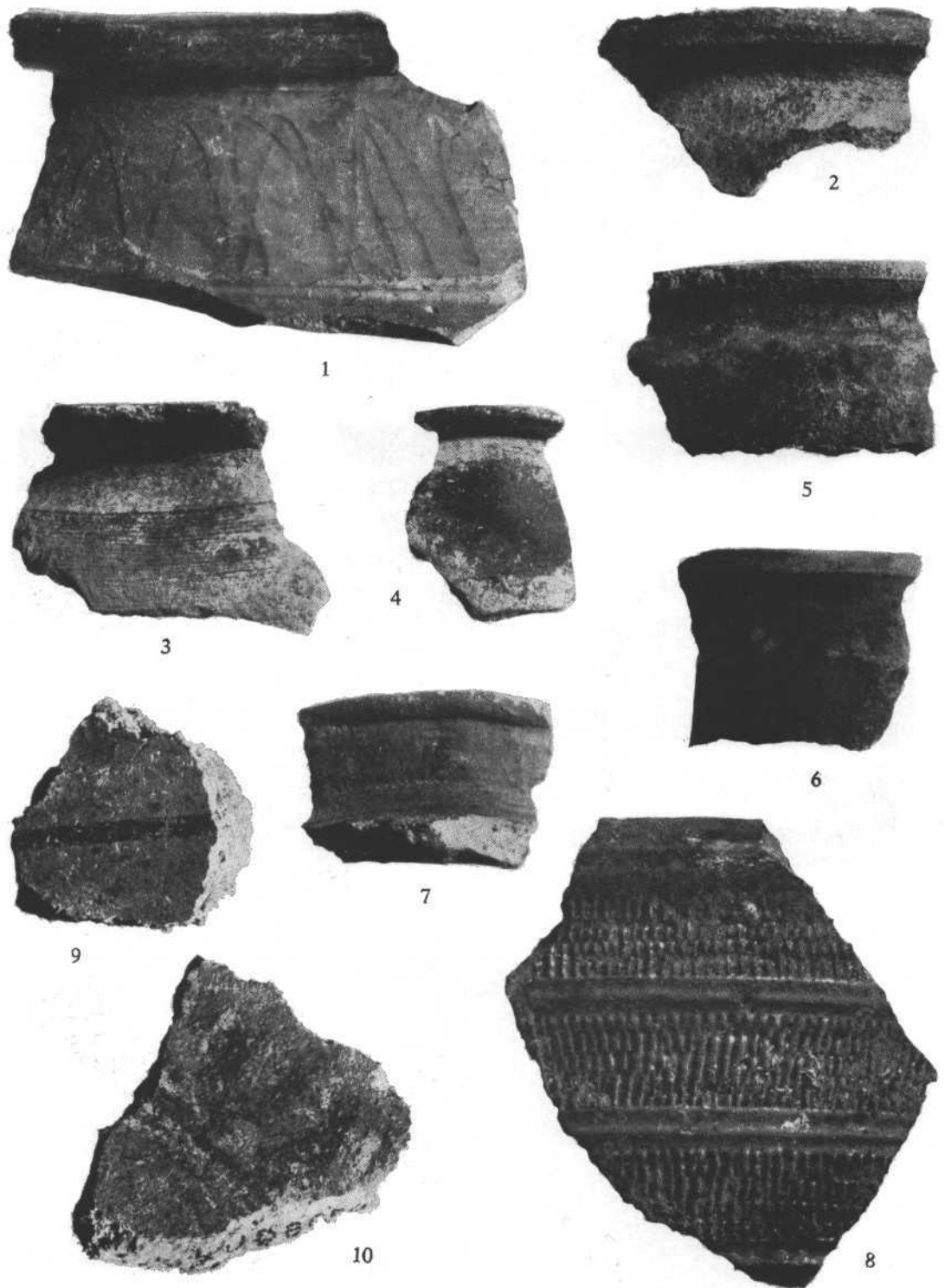

Tabla 10 B. VIKIĆ-BELANČIĆ: Istraživanja u Ludbregu, *VAMZ*, 3. s., XVI-XVII (1983-1984)

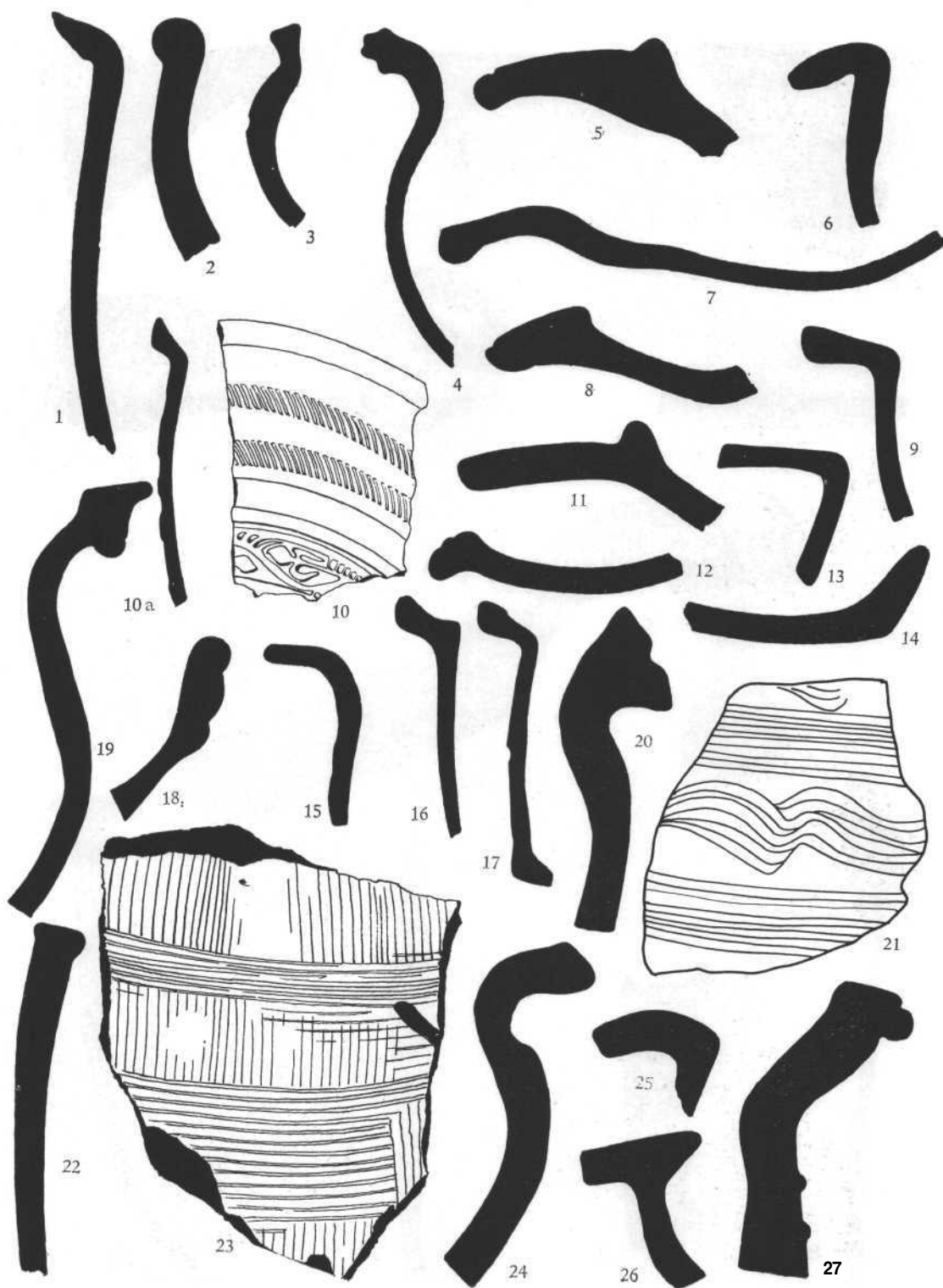

Tabla 12 B. VIKIĆ-BELANCIĆ: Istraživanja u Ludbregu, *VAMZ*, 3. s., XVI-XVII (1983-1984)

